

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/19168> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Spanninga, Hotso

Title: Gulden vrijheid ? : politieke cultuur en staatsvorming in Friesland, 1600-1640

Date: 2012-06-28

Nieuwe machtsverhoudingen

Tussen hoop en vrees

De heren van de Raad van State verlieten Friesland eind juni 1638 enigszins moegestreden en teleurgesteld. Met eindeloos geduld hadden zij zich in alle mogelijke bochten gewrongen om te proberen alsnog aan hun opdracht te voldoen, maar daarin waren zij slechts gedeeltelijk geslaagd. De Friese Statenvergadering was vrijwel niet te bewegen geweest, ondanks alle pogingen tot persuasie, om aan haar financiële verplichtingen jegens de Generaliteit te voldoen. Nog steeds voer Friesland in het bondgenootschap voor de halve vracht mee. Weliswaar waren de gemene middelen aangenomen, in de ogen van de Raad het beste middel om het doel te kunnen bereiken, maar die konden ondanks de getroffen voorzorgsmaatregelen met een pennensreek worden teruggedraaid, zoals al vaker was gebeurd. En dan zouden alle inspanningen van de Raad tevergeefs zijn geweest. Ook verwoede pogingen om de Friezen beter in staat te stellen de lasten te dragen door bestuurlijk en financieel orde op zaken te stellen hadden tot nu toe weinig opgeleverd.

Toch hebben de leden van de Raad van State tijdens hun langdurige verblijf in Leeuwarden wel degelijk resultaten geboekt die vanuit Haags perspectief hoop gaven op beterschap en de potentie hadden een keer ten goede in de politieke cultuur teweeg te brengen. Belangrijke kwesties, die de Friese gemoederen sinds decennia verdeeld hadden gehouden, waren dankzij tussenkomst van de Raad van State nu van de baan. Ten eerste was door drastisch ingrijpen van de Raad van State de gevaarlijke 'Friese revolutie' van 1635 teruggedraaid waarbij regenten aan het roer van staat waren gekomen die geen boodschap hadden gehad aan het belang van de Republiek als geheel en met handen en voeten gebonden waren aan hun achterban door hun beloften geen nieuwe, zwaardere belastingen te zullen invoeren. In de negen van de elf steden was door de Raad de wet verzet en daarmee was een fikse spaak in de wielen van deze particularisten gestoken. De betreffende steden hadden nieuwe octrooien op hun magistraatsbestelling gekregen van de Staten-Generaal, die niet zo gemakkelijk opnieuw terzijde geschoven konden worden. Door de nieuwe octrooien was de invloed van de gewone burgerij op de samenstelling van de stadsbesturen drastisch verminderd, waardoor magistraten in het algemeen en de volmachten van de betreffende steden in het bijzonder ook minder afhankelijk

waren geworden van hun achterban. Bovendien waren de magistraten, en daarmee ook hun volmachten op de Landdag, volgens hun eed nu verplicht de aangenomen middelen te handhaven.¹

In de tweede plaats waren er nieuwe en hogere belastingen ingevoerd waardoor, althans wanneer zij stand hielden, de overheidsinkomsten structureel sterk vergroot konden worden. Daardoor zou Friesland in principe beter in staat zijn aan zijn bondgenootschappelijke verplichtingen te voldoen.² Wellicht nog belangrijker was dat hierdoor definitief een einde zou kunnen komen aan de onenigheid, of liever de vijandschap, tussen het platteland en de steden over de verdeling van de lasten, die de Friese politiek sinds het begin van de Opstand danig had geteisterd. Ongetwijfeld zouden daardoor op de Landdag ook beslissingen op andere beleidsterreinen minder moeizaam kunnen worden genomen, want in de loop der jaren had deze tweespalt de behandeling van vele andere belangrijke zaken danig gefrustreerd.

Ten derde was de electorale invloed van de kloostermeiers, die de volmachten van meerdere grietenijen onder meer ervan had weerhouden in te stemmen met de verkoop van kloosterlanden, nu definitief gebroken. Door toedoen van de Raad van State waren zij nu formeel uitgesloten van passief en actief stemrecht en hoefden de betreffende volmachten niet meer te vrezen voor hun herverkiezing of zelfs hun hachje wanneer zij besluiten namen die de kloostermeiers onwelgevallig waren. Op de rooms-katholieken, die eveneens een lange arm hadden en waarschijnlijk vaak met de kloostermeiers onder één hoedje speelden, was in dit opzicht veel moeilijker vat te krijgen, maar er was een gerede kans dat ook hun invloed door een striktere toepassing en handhaving van bestaande plakkatens nu teruggedrongen kon worden.

In de vierde plaats was het te danken – of te wijten – aan de Raad van State dat ondanks alle opgeworpen voetangels en klemmen voor het eerst een grote partij kloosterlanden kon worden verkocht. Daardoor werd het schrijnende gebrek aan liquide middelen enigszins verlicht en konden de vele particuliere schuldeisers een eerste genoegdoening krijgen. Achter de schermen hadden de kloostermeiers de besluitvorming over de verkoop van ‘hun’ bezittingen danig gehinderd, zo niet verhinderd, maar de bepaling dat zij niet meer mochten stemmen of gestemd worden, had hen politiek vleugellam gemaakt. Waarschijnlijk daardoor, of mede daardoor, verliep deze eerste verkoping zonder problemen. De angst voor een opstand van

¹ Zie p. 294.

² De gemene middelen brachten in 1628 125.750 gulden op, in 1631 196.949, in 1633 410.866, in 1634 678.400, in 1635 766.570, in 1636 374.699 (een terugval vanwege de politieke perikelen in dat jaar) en in 1638 608.164 gulden; Trompetter, *Gewestelijke financiën*, 95. In het topjaar 1635 bereikte Friesland ongeveer het niveau van de opbrengst van de gemene middelen in Groningen, hoewel de quote van dat gewest maar half zo hoog was. De opbrengst van de gemene middelen was overigens in genoemd jaar in Holland (met een vijf maal zo hoge quote) bijna tien keer zo hoog als in Friesland en in andere jaren was het verschil nog aanmerkelijk groter; www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/GewestelijkeFinancien.

kloostermeiers – waardoor veel volmachten van vooral Oostergo geen besluiten hadden durven nemen – bleek ongegrond. Zo leek de weg gebaad voor de verkoop van nog meer kloosterland, die door de Raad van State sterk werd bepleit om de solvabiliteit van het gewest te kunnen verbeteren.

In de vijfde plaats waren nu door toedoen van de Raad van State in de beschrijvingsbrief voor de Landdag en in de procuraties van de volmachten, die nu een vaste, ‘onverbrekelijke’ vorm hadden gekregen, bepalingen opgenomen – we komen er uitgebreider op terug – betreffende het verbod op stemmen door kloostermeiers, de afschaffing van substitutie, de beperking van de maximale zittingsduur van de Landdag tot zes weken en het handhaven van de middelen. Bovendien moesten de volmachten in hun eed tevens bezweren zich aan hun procuratie te houden en de middelen niet te zullen afschaffen. Door deze maatregelen, zo was ongetwijfeld de opzet van de Raad, zou de Friese Landdag een minder onbestendig en meer besluitvaardig karakter krijgen.

Ten slotte had het college van Gedeputeerde Staten een grotere en – vanuit het standpunt van de Raad van State – meer positieve invloed gekregen op de gang van zaken op de Landdag. Vanaf het moment dat de Raad zich in Leeuwarden had gevestigd, had hij moeten opboksen tegen alle belangrijke Friese bestuurlijke gremia, de Kamers van de Landdag, het Mindergetal en niet in de laatste plaats tegen het belangrijke college van Gedeputeerde Staten, het ‘dagelijkse bestuur’ van het gewest. Door hun onderlinge verdeeldheid en betrokkenheid bij de kuiperijen waren de Gedeputeerden sinds lange tijd de regie over de Landdag zo goed als kwijt geweest. Daarbij maakte het geen verschil of de stadhouder, die bij aanwezigheid een stem had in het college, nu mee vergaderde of niet; ook hij had geen gezag genoeg om de heren volmachten tot de orde te roepen. Sinds de restauratie in de negen steden en de vernieuwing van de Landdag in 1637 werd door Gedeputeerde Staten tegenover de Raad van State echter een geheel andere toon aangeslagen. Dat notoire dwarsdrijvers als Abraham Roorda (Oostergo) en Douwe van Hottinga (Westergo), gangmakers van de ‘Friese revolutie’, nu geen zitting meer hadden in het college, zal hierbij zeker een rol hebben gespeeld.³ In maart 1638, toen de aanwezige leden van de Raad Friesland (tijdelijk) zouden gaan verlaten, hadden de Gedeputeerden de Raad zelfs gevraagd hen niet in de steek te laten omdat ze zelf niet, nog niet, tot een krachtig optreden in staat waren.⁴

De functie als ‘aanjager’ van de Landdag, die de Raad anderhalf jaar met wisselend succes had gehad, moest na het definitieve vertrek van de Raad door stadhouder en Gedeputeerde Staten worden overgenomen. Dat was geen sinecure, want er

3 Gedeputeerden in 1640 waren Tarquinius van Boelens en Pieter van Eysinga (Oostergo), Martinus Gravius en Hobbe van Aylva (Westergo), Suffridus Lycklama a Nyeholt en Hobbe van Baerdt (Zevenwouden) en Frederick van Inthiema, Johan van Beyma en Jacobus Hillebrandts (Steden); Engels, *Naamlijst*, 32-33. Gedeputeerden als Boelens, Gravius en Aylva (vgl. p. 170) hadden blijkbaar de huik naar de wind gehangen.

4 Zie p. 334.

dienden, in elk geval vanuit de optiek van de Raad, door de Landdag nog enkele belangrijke staatszaken afgehandeld te worden: de nieuwe belastingen moesten jaarlijks gehandhaafd blijven, er moesten nog meer kloosterlanden worden verkocht en er dienden verdergaande bestuurshervormingen te worden doorgevoerd. In ieder geval was het college nu beter toegerust dan ooit om de volmachten in het gareel te kunnen houden. De hierboven genoemde nieuwe bepalingen die in de beschrijvingsbrief, de procuratie en de eed van de volmachten waren opgenomen, boden namelijk meer mogelijkheden voor de Gedeputeerden om hun gezag te laten gelden, zowel bij de toelating van volmachten – de Gedeputeerden controleerden immers de procuraties – als ten aanzien van de vergaderdiscipline van de Landdag.⁵

Kortom, de Raad van State had een aantal belangrijke aanzetten gegeven waardoor op termijn stabielere politieke verhoudingen konden ontstaan. Maar het was afwachten wat ervan terecht zou komen nu de raadsheren door hun vertrek geen directe factor meer vormden in de Friese politieke arena. Dat gold evenzeer voor de plannen die de Raad nog niet had kunnen realiseren, zoals de verkoop van nog meer kloosterlanden en de verdere voorstellen voor bestuurlijke hervormingen die nog op de plank lagen. Dat de besluitvorming op de Landdag onbestendig en onvoorspelbaar was, wisten de leden van de Raad van State maar al te goed. Zij zullen er dan ook niet al te hoge verwachtingen van hebben gehad. Alles hing nu, na het vertrek van de Raad, af van de besluitvaardigheid van de Friese Statenleden en hun Gedeputeerden en hun plichtsbesef zowel ten aanzien van het algemene Friese belang als dat van de Republiek als geheel. In de volgende paragrafen zal worden beschreven wat er terecht is gekomen van de maatregelen die door bemoeienis van de Raad van State waren genomen of door dit college dringend waren geadviseerd en welke bedoelde of onbedoelde gevolgen deze hadden op langere termijn.

Achtereenvolgens komen aan de orde de financiën, de bestuurshervormingen, de positie van de stadhouder en de machtsverhoudingen binnen de Friese politieke elite.

Kloosterlanden en financiën

Het meest spectaculaire gevolg van de langdurige aanwezigheid van de heren van de Raad van State in Friesland was ongetwijfeld de aanzet die zij hadden gegeven tot verkoop van het zeer omvangrijke grondbezit van de voormalige Friese kloosters. Daardoor werd weliswaar de kip met gouden eieren geslacht maar konden de Friese overheidsfinanciën grondig worden gesaneerd. Zoals we hebben gezien had de Friese Landdag in juni 1638, zwaar onder druk gezet door de Raad, eindelijk ingestemd met de verkoop van althans een relatief klein deel van dit bezit. De gecom-

⁵ In 1639 zou slechts beperkte aandrang van het college van Gedeputeerde Staten voldoende zijn om de volmachten te bewegen opnieuw kloosterlanden te verkopen, zie p. 326.

mitteerden die de Staten uit hun midden tot deze verkoping hadden aangewezen, moesten hun taak ‘sinceerlijck sonder faveur’ volbrengen.

De loting, welke percelen verkocht zouden worden, vond plaats op 5 juli, ’s ochtends om negen uur, in een gezamenlijke bijeenkomst van de volmachten in de Kamer van Oostergo.⁶ De openbare veiling verliep eind augustus zonder slag of stoot. Helaas weten we niet wat de totaalopbrengst was; van de verkochte landerijen zijn slechts de namen van de huurders en de huurwaarde in florenen bekend.⁷ De 215 kavels betreffende de Landschapslanden die niet met floreen bezwaard waren en het tiende deel van de kloostersaten die onder de hamer kwamen brachten 1.125.000 gulden op.⁸ Wat het eiland Schiermonnikoog opleverde is eveneens onbekend.⁹ Op het eerste gezicht lijkt dit een enorm bedrag, maar nader onderzoek zou wel eens kunnen uitwijzen dat de betreffende landerijen vanwege het plotselinge grote aanbod voor betrekkelijk lage prijzen van de hand zijn gedaan.¹⁰ Betrekkelijk, want in economisch opzicht was het een gunstige periode om het land te gelde te maken. Het waren veelal gespecialiseerde en gecommmercialiseerde akkerbouw- en veeteeltbedrijven die hoogwaardige producten leverden voor de stedelijke markt. Deze bedrijven werden verkocht in een periode van agrarische hoogconjunctuur – de eerste helft van de zeventiende eeuw –, die gekenmerkt werd door stijgende prijzen voor landbouwproducten en daarmee door steeds hogere pacht- en koopprijzen van land.¹¹ Na 1650 en vooral na 1660, toen de economische conjunctuur een sterke neerwaartse trend vertoonde, zou deze landbouwgrond veel minder hebben opgebracht.¹²

Met de verkoop van deze boerenbedrijven was het nijpende geldgebrek van de Friese overheid echter nog lang niet verholpen. Door de bepaling dat de koopsommen voor tweederde mochten worden gedelgd met Friese schuldbrieven, vloeiden op korte termijn slechts weinig gereede penningen in de staatskas. Bovendien kon door de ruime betalingstermijnen (1 november 1638, 1639 en 1640) niet direct over het geld worden beschikt. Toen de datum van de eerste termijn verstreken was, bleken veel kopers nog niet te hebben betaald. Daarom gaven Gedeputeerde Staten op

6 TR, GBF inv.nr. 45, f. 52v.

7 TR, GBF inv.nr. 2520.

8 SSO II, 734a-735a (in drie termijnen van elk 375.000 gulden).

9 In tweede instantie 18.151 gg. Zie voor de opmerkelijke gang van zaken rondom de verkoop van Schiermonnikoog: Van der Ven, *Een omstreden eiland*, 35-44.

10 Er is niettemin een indicatie dat de prijzen in de zomer van 1638 aanmerkelijk hoger waren dan bij de volgende verkoping in juli 1639. De 164 kavels (saten), waarvoor in 1638 de florenen zijn genoteerd, telden in totaal 1544 florenen (inclusief de 44 kavels die tot dusver geen floreen geschoten hadden en in totaal met 127,5 florenen bezwaard werden). De 184 kavels die in 1639 zouden worden verkocht en waarvoor de florenen zijn vermeld, brachten gemiddeld per floreen 311,35 gg. op. Zouden dezelfde prijzen per floreen in 1638 hebben gegolden, dan zou deze verkoping slechts ongeveer 480.634 gg. (672.888 cgls.) hebben opgebracht.

11 In 1649 werd stadhouder Willem Frederik verteld ‘dat de bouren wel tevreden sijn en niet clagen mit de lasten; de landen slaen op, worden duirder, de ingesetenen rijck en den huysman oock’; GP, 733 (25 dec./4 jan. 1649).

12 Faber, *Drie eeuwen* I, 220-223; Bieleman, *Boeren*, 51-96.

11 december de ontvanger der kloostergoederen, Albert Aysma, opdracht degenen die in gebreke bleven door een deurwaarder te laten executeren.¹³ Begin 1639 hadden de Gedeputeerden nog steeds geen zicht op wat de veiling precies had opgebracht. Aysma werd bevolen 'op't alderspoedigste' een correcte lijst op te stellen en in te leveren van de verkochte kloosterlanden, van de koopsommen die al waren betaald en die nog moesten worden betaald, alsmede van de propijnen die door hem nog waren ontvangen.¹⁴

Inmiddels was op 4 februari 1639 de Landdag begonnen met besluiten te nemen die volgens de propositie van de Raad van State geen uitstel konden lijden. Uit deze propositie bleek dat de financiële situatie van de Republiek uiterst penibel was. Friesland was hier niet in de laatste plaats debet aan. Om het belang van de propositie te benadrukken werden alle gewesten door de Raad van State bezonden. In Friesland verschenen Alexander van der Capellen en Wigboldus Aldringa, die op 14/24 februari 1639 op het Landschapshuis de volmachten opnieuw het belang van de pas ingevoerde generale middelen op het hart drukten. Want de Staten wisten 'beter als haer geseit can worden' dat zonder deze middelen de provincie niet in staat was de oorlogslasten te betalen en haar inwoners in rust te houden. Daarom was het zo belangrijk, zo benadrukten beide heren, dat de middelen gehandhaafd bleven en dat de 'judicature over pachtsaken' eindelijk geregeld werd. Nu de geldnood hoger was dan ooit moest bovendien eindelijk een 'eenparige ende egale' heffing van middelen in alle gewesten worden ingevoerd, en daarvoor werd ook de medewerking van Friesland gevraagd.¹⁵ De Staten lieten zich deze voorstellen welgevallen, mits 'de selve met de nature ende constitutie van de Provincie over een komen', de Friese soevereiniteit niet in het geding zou komen en de gewesten het samen eens konden worden.¹⁶ Dat laatste was dus een brug te ver.

Voor de Landdag was het echter als vanouds moeilijk om knopen door te hakken. Op vrijdag 15 maart, toen de volmachten de maximale periode van zes weken¹⁷ bijeen waren geweest, maar belangrijke zaken nog niet waren afgehandeld, besloten Gedeputeerde Staten de Landdag met een week te prolongeren.¹⁸ Toen de woensdag daarop de volmachten nog steeds geen besluiten hadden genomen, bonden de stadhouder en Gedeputeerde Staten de kat de bel aan. De enige manier om uit het financiële moeras te geraken, zo droegen zij de volmachten voor, was door op korte termijn het derde of op z'n minst het vierde deel van de resterende kloosterlanden te verkopen. Binnenkort moest het leger weer te velde worden gebracht, en daarvoor moest 200.000 gulden in contanten op tafel worden gelegd, anders kreeg men

13 TR, GBF inv.nr. 2320 f. 112r (res. GS 11 dec. 1638).

14 TR, GBF inv.nr. 2320 f. 124v (res. GS 21 febr. 1639).

15 TR, GBF inv.nr. 46 f. 23r-27r (res. SF 14/24 febr. 1639).

16 TR, GBF inv.nr. 46 f. 49v (res. SF 29 maart 1639).

17 Zie over de nieuwe bepalingen betreffende de Landdag hierna p. 370.

18 TR, GBF inv.nr. 2320 f. 129r (res. GS 15 maart 1639).

opnieuw te maken met dezelfde problemen die het vorige jaar met het lichten van compagnieën en achterstallige soldijen waren gerezen. Onheilspellend voegden Zijne Excellentie – ook Hendrik Casimirs titel was verhoogd¹⁹ – en de heren Gedeputeerden daaraan toe dat zij ‘bij nalatinge van ’t gene alhier wort voorgedragen ontschuldich ... willen zijn aen alle onheilen, die ’t land daerdoor sullen mogen overkomen’. Een klerk werd gelast exploot van deze resolutie aan het Mindergetal en aan de Kamers over te brengen.²⁰

Twee dagen later vernamen de stadhouder en de Gedeputeerden dat de volmachten aanstalten maakten om te vertrekken zonder een resolutie op dit stuk van zaken te hebben genomen. Zij werden gesommeerd te blijven en een besluit te nemen, onder dreigement dat ze anders te maken kregen met de inlegering van tien soldaten ‘tot haer particuliere kosten’. De bode, die dit besluit ‘mettet lantschaps zegel in roden wasse gesegelt’ op het Landschapshuis moest aanzeggen, diende ‘perfecte aentekeninge’ te doen ‘wien hij geinsinueert heeft’.²¹ Deze kordate aanpak – vergelijkbaar met die van de Raad van State tijdens de voorgaande periode – werkte, want op 28 maart werd op de Landdag het besluit genomen een vierde deel van de kloosterlanden bij strijkgeld te verkopen. Daarbij werden niet alleen de ‘menichvuldige lasten ende swaricheden in welcke de provincie vervallen is’ in overweging genomen, maar vooral de omstandigheid dat ‘s lands crediteuren sterk aandrongen op betaling van hun (lijf)renten en hun eis zelfs aanhangig maakten voor het Hof van Friesland.

Evenals bij de vorige verkoping zou loting uitwijzen welke kloostersates zouden worden verkocht. De veiling, bestaande uit 203 kavels en gehouden op 10 juni, 24 juni en 8 juli, bracht in totaal 1.127.845 goudgulden op (1.578.983 carolusgulden).²² Hoe enorm dit bedrag ook was, het bracht waarschijnlijk, net zo min als de vorige maal, weinig soelaas voor de acute behoefte aan baar geld. Bij deze veiling hoefden kopers namelijk in het geheel niet meer in klinkende munt te betalen (en wie dat wel deed was een dief van z’n eigen beurs), want ‘een yder sal mogen copen aen zijn schult’ (er mocht dus met schuldbewijzen worden betaald).²³ Het enige voordeel

¹⁹ Zie p. 270.

²⁰ TR, GBF inv.nr. 2320 f. 130v (res. GS 20 maart 1639).

²¹ TR, GBF inv.nr. 46, f. 42v (res. SF 22 maart 1639).

²² TR, GBF inv.nr. 2520. In een exemplaar van het verkoopboekje zijn in de linkermarge in een contemporaine hand de verkoopprijzen per pondemaat (of, wanneer andere oppervlaktematen werden gehanteerd, de totale prijs van de betreffende kavel) genoteerd. Aan de hand daarvan is de totale opbrengst berekend.

²³ TR, GBF inv.nr. 46, f. 45r (res. SF 28 maart 1639). Op 29 maart werden Gedeputeerde Staten geautoriseerd om de verkoping te doen. Zij mochten daarvoor geen extraordinaris traktement genieten; de twee notarissen, die de heren terzijde moesten staan, kregen elk twee carolusguldens per dag; f. 48r. Waarschijnlijk kon betaling alleen plaatsvinden in de vorm van losrenten (en obligaties?), omdat bij lijfrenten geen sprake was van aflossing. Losrenten stonden op naam en elke overdracht moest, althans in Holland, op het kantoor van de ontvanger worden geregistreerd. Dit in tegenstelling tot obligaties, die vrij verhandelbaar waren. Blijkbaar had Friesland (nog) geen obligatieleningen uitgeschreven en waren er slechts de rentebetalingen over los- en lijfrenten (zie bijlage 3 en noot 31). Trompetter (*Gewestelijke financiën*, 39-40) maakt geen onderscheid tussen obligatie- en losrentelingen. Zie over de verschillen tussen losrenten, lijfrenten én obligaties Dormans, *Het tekort*, 58-59; De

ervan was, dat hierdoor wel de Friese staatsschuld afnam. Er moest dus alsnog een oplossing gevonden worden voor de absoluut noodzakelijk op te brengen 200.000 gulden aan legerlasten. Van een verhoging van accijnzen, zo werd gesteld, kon geen sprake zijn, want het gewone volk was al zwaar belast. Simpelweg lenen op de geldmarkt was blijkbaar ook geen optie, daarvoor was de kredietwaardigheid van de provincie te beperkt. Teneinde de volmachten in staat te stellen alsnog een remedie te bedenken, werd de Landdag door stadhouder en Gedeputeerden opnieuw verlengd, nu met acht dagen.²⁴ Op voorstel van Gedeputeerde Staten werd vervolgens een vergaande maatregel genomen. Van alle politieke en militaire ambtsdragers van de provincie werd een bedrag gevorderd, een 'voorschot', dat na verloop van twee jaar terugbetaald zou worden uit de nog te verschijnen termijnen van de laatste verkoop van kloostergoederen. Dit zou 130.000 gulden moeten opbrengen; de ontvangers-generaal kregen opdracht om de resterende 70.000 gulden te lenen tegen 7% rente.²⁵ Overigens blijkt uit de resolutie van Gedeputeerde Staten, waarbij ontvanger-generaal Goslyck van Hiddema geautoriseerd werd de bedragen te innen en de onwilligen te executeren, dat op de gedwongen geldleningen een rente van 7% werd verstrekt.²⁶

Diezelfde dag werd door een aantal volmachten nog een ander middel beraamd om uit de financiële malaise te komen. De lasten namen hand over hand toe, de ingezetenen van het land konden niet zwaarder worden belast, en om niet verder in 'insupportabile swerigheden' te vervallen, werd besloten door een commissie uit de Staten een onderzoek te laten instellen naar een mogelijke herziening van de traktementen van 's lands ambtenaren.²⁷ De resolutie was ondertekend door twee volmachten uit Oostergo en twee uit Westergo en niet door Zevenwouden en de Ste-

Vries en Van der Woude, *Nederland*, 144-148 en De Jong e.a., *Inventaris*, 376-377.

²⁴ TR, GBF inv.nr. 2320 f. 136r (res. GS 29 maart 1639).

²⁵ TR, GBF inv.nr. 2320 f. 57v (res. GS 5 april 1639); niet getekend door de volmachten van de Steden. Een lijst van ambten en namen op f. 61r vv. De negen 'Heeren in 's-Gravenhage', de Gedeputeerden, de raadsheren in het Hof en de acht heren van de Admiraliteit verschaften elk 500 cgs, de vijf rekenmeesters 300, de eerste klerk van Gedeputeerde Staten 400, de overige twee klerken en de vier deurwaarders 200, de rentmeester, de drie ontvangers en de landschapssecretaris 500, de houtvester, landschapsadvocaat en -fiscaal 200 à 300, de dertig grietmannen 400 à 700, de grietijsecretarissen 200 à 400, de zeven dijkgraven 300 à 500, de zes convooimeesters 200 à 400, de steden (sic) 1000 à 1250, de stadssecretarissen 150 à 400, de tien Franeker professoren 400, de zes kolonels, luitenant-kolonels en kapiteins-majoor 700 à 1500, de vier monstercommissarissen 400 en voorts alle ritmeesters en kapiteins van de compagnieën staande op de repartitie van Friesland. Daarbij werd aangetekend, dat wanneer 'de politique officieren verdubbelt ende 't selve hierbij gedaen, sal bevonden worden ongeveerlijk te stijgen tot tweemaal 100.000 guldens'. Onduidelijk is of deze mogelijkheid – ingeval de ontvangers er niet in zouden slagen 70.000 gulden te lenen? – geëffectueerd is.

²⁶ TR, GBF inv.nr. 2320 f. 140r (res. GS 9 april 1639). Op 6 en 9 april gaven Gedeputeerden opdracht tot het lenen van 80.000 of 20 mogelijk 100.000 gulden.

²⁷ TR, GBF inv.nr. 46 f. 58v (res. SF 5 april 1639). Benoemd werden Johan Onuphrius thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg en Horatius Domans uit Oostergo, Douwe van Hottinga en Regnerus Bruynsma uit Westergo en uit de Steden Hendrick van Marssum en Epeus Oosterzee. Het besluit is nogal duister geformuleerd: '... deur hunne gecommiteerden de inlantsche lasten ende salarien van officieren ende andere swaricheden ende praemien dese landen deur verscheyden manieren van procederen opgedrongen te doen examineren ende soo veel doelnlijk met de overgeblevene middelen te vergelijken'.

den. Diezelfde dag nog lieten negen volmachten uit zes grietenijen – onder wie vier Eysinga's – in het resolutieboek aantekenen dat dit besluit zonder hun toestemming getekend was. Het bleef dan ook een dode letter.²⁸

De Landdag van 1640 opende positief, met onder meer besluiten om de bestaan- de belastingen met het oog op de financiële situatie te handhaven en met een uitvoerig reglement – waarover we nog komen te spreken – op de verkiezing van volmachten ten Landdage.²⁹ Maar een bezending van de Raad van State naar Leeu- warden kreeg nul op het rekest met haar verzoek om de gedeputeerden van Fries- land ter Staten-Generaal hun consenten te laten openen. Deze waren wel inge- diend, kreeg men als antwoord, maar niet ter vergadering van Hunne Hoogmogen- den geopend, omdat de andere gewesten nog in gebreke bleven en de consenten 'eenpaerlijck' dienden te worden geopend.³⁰

Dat wil niet zeggen dat de Staten geen oog hadden voor de financiële nood van het land. De verkopen van kloosterland hadden vrijwel geen soelaas geboden; nog steeds was er een schuld van 4,2 miljoen aan losrenten en anderhalf miljoen aan lijfrenten.³¹ Daar kwam nog de achterstand in de betaling van vervallen rente, de betalingsachterstand voor het leger en de schulden aan de Generaliteit betreffende de oorlogvoering te land en ter zee bij, die in 1637 door de Landdag zelf waren ge- schat op ruim 2,6 miljoen.³² Gezien deze schulden en de onmogelijkheid ande- re bronnen van inkomsten te kunnen aanboren, werd op 6 maart op advies van stadhouder en Gedeputeerden besloten zo spoedig mogelijk de helft van de nog niet verkochte kloosterlanden te verkopen.³³ Het was ook moeilijk voor de vol-

28 TR, GBF inv.nr. 46 f. 60r (res. SF 5 april 1639).

29 TR, GBF inv.nr. 47 f. 29r. vlg (res. SF 3 en 4 maart 1640).

30 TR, GBF inv.nr. 47 f. 36v (res. SF 4 en 11 maart 1640).

31 Aitzema geeft een overzicht van het verloop van de schulden sinds 1637, gedateerd 4 maart 1640, inclusief een berekening van de situatie na het verschijnen van de laatste termijn van de verkoping van 8 juli 1639 op 1 nov. 1640; SSO II, 734a-735a. Van wie deze gegevens, die een betrouwbare indruk maken, afkomstig zijn, is onduidelijk. Het betreft 'een kort overslach ... wat door de respective drie verkoppinghen der Lantschaps landen in verminderinge van desen mochte afgelost ende betaelt zijn' en is gedateerd 4 maart 1640. De drie verkoppingen waren gehouden begin 1638 (Bildt- en kloosterlanden, opbrengst f 900.000), zomer 1638 (f 1.125.000) en juli 1639 (f 1.548.000; vgl. tabel 10). Uit het overzicht kunnen met enige moeite verder de volgende gegevens worden gedestilleerd. Aan losrenten was er in 1637 een schuld van 4.200.000 gulden, die tegen 7% genegotieerd was en waarvoor jaarlijks f 300.000 aan rente moest worden uitgekeerd. Op lijfrente was f 1.550.000 geleend, een deel tegen 12% maar het grootste deel tegen 14%. Jaarlijks moest voor f 200.000 aan lijfrenten worden uitgekeerd (vgl. bijlage 3). In 1638 was de schuld aan losrenten f 4.000.444, in mei 1640 f 4.169.381. In mei 1641 zou de schuld, zo werd begroot, nog f 3.690.380 en met Allerheiligen 1641 f 3.360.380 bedragen. Laatstgenoemd bedrag was f 839.620 (20%) lager dan de schuld van 1637. Hoewel de verkoppingen in totaal 3,5 miljoen hadden opgebracht, was het grootste deel van dit bedrag besteed aan de betaling van (achterstallige) renten. Het uitstaande kapitaal aan lijfrenten zou – voornamelijk door versterving – met Allerheiligen 1641 tot f 1.400.000 zijn gedaald.

32 CHB V, 438 (22 nov. 1638).

33 Oostergo wilde 3 maart eerst niet meer dan een derde verkopen en alleen indien de andere Kamers er mee instemden de helft, op voorwaarde dat dan ook een gelijk deel van de Bildtlanden zou worden verkocht. Westergo wilde niet consenteren voordat duidelijk was geworden waar het geld van de vorige verkoppingen van kloosterland precies gebleven was, en hoeveel kapitalen en renten wel en niet afgelost waren, om vervolgens te verkopen 'naer proportie van de schulden'. Zevenwouden en de Steden sloten zich min of meer bij dit wel erg optimistische

machten om de problemen te negeren, want zij werden elke dag lastig gevallen door schuldeisers, die de betaling van hun renten opeisten. Voor het Hof werden meerdere processen gevoerd om betaling af te dwingen, 'en condempnatieën becomende 't Landt sullen geraken te executeren, twelcke niet allene tot disrespect van de provincie, dan consequentelijk tot grote schade en enorme onkosten solde uytvallen'. Het verkopen van nog meer kloostergoederen was de enige mogelijkheid om deze rampspoed te voorkomen en enig 'contentement ende vernoeginge' aan de vele schuldeisers te kunnen geven. Opnieuw zou 'een ieder mogen copen aen zijn schuld'.³⁴

De openbare veiling bij strijkgeld vond plaats op 15 juni, 29 juni en 13 juli 1640; de koopsommen moesten worden betaald in drie termijnen, te verschijnen op Allerheiligen (1 november) van 1640, 1641 en 1642. De 333 kavels brachten in totaal het lieve bedrag op van 1.394.816 goudgulden (1.952.742 carolusgulden). Daarmee was de behoefte aan geld voor het leger echter nog niet gestild. Tijdens de Landdag van 1641 werd daarom besloten, ook gezien de petitie van de Staten-Generaal, tot 'de continuatie van de middelen voor desen tot hoedinge van de lasten ten oorlog ingewilligd, zo over de floreenrente als over de middelen van de consumptien'.³⁵ Dat leek een ruimhartige geste, maar volgens hun procuratie en eed waren de volmachten hiertoe verplicht. Tevens werd bepaald, dat alle opbrengsten van de floreen, het gemaal en de vijf speciën bestemd zouden zijn en blijven voor het betalen van de militie.³⁶ Intussen bleef men de hete adem in de nek voelen van de schuldeisers die processen aanspanden voor het Hof van Friesland. Wanneer het Hof met een sententie kwam die nadelig was voor de provincie en executie moest worden toegepast, zou dat wanorde veroorzaken en de provincie een slechte naam bezorgen. Daarom verzochten de Staten het Hof om deze 'sententiën en executiën' op te schorten en de vonnissen niet ten uitvoer te leggen, totdat zij of Gedeputeerde Staten daartoe hadden besloten. Geruststellend werd daaraan toegevoegd dat de Staten er desalniettemin alles aan zouden doen om de betrokkenen 'contentement' te ge-

standpunt van Westergo aan. Een dag later verschenen de ontvangers Hiddema en Gualteri in de vergadering van het Mindergetal. Zij verklaarden niet te weten hoeveel er was afgelost omdat veel betalingen van kloosterland waren gedaan met achterstallige lijf- en losrenten zonder aflossing van kapitalen (wat bij lijfrenten vanzelf sprak, H.S.). Bovendien waren alle termijnen van de verkoop nog niet vervallen. Ze konden wel vertellen dat de verkopen ongeveer 3,5 miljoen hadden opgebracht, dat er voor 4,5 à 4,6 miljoen aan losrenten was uitgegeven en dat jaarlijks voor 200.000 gulden aan lijfrenten moesten worden uitgekeerd. De verkopen hadden dus bij lange na niet genoeg opgebracht om deze schulden te kunnen aflossen. Op 6 maart werd de resolutie om de helft van de kloosterlanden te verkopen te boek gesteld en getekend door de op het Landschapshuis aanwezige volmachten. De stadhouder en de Gedeputeerden, die erbij aanwezig waren, verklaarden ervoor in te staan dat ook de absente volmachten nog zouden tekenen; TR, GBF inv.nr. 1657 (journaal Mindergetal, 3, 4 en 6 maart 1640). Inderdaad werd de resolutie getekend door vrijwel alle volmachten; TR, GBF inv.nr. 47 (res. SF 6 maart 1640), f. 41v.

³⁴ TR, GBF inv.nr. 47 (res. SF 6 maart 1640), f. 41v.

³⁵ TR, GBF inv.nr. 48 f. 6r (res. SF 24 maart 1641).

³⁶ TR, GBF inv.nr. 48 f. 15r (res. SF 16 april 1641).

ven.³⁷ Hoe het Hof op deze inmenging in justitiële aangelegenheden heeft gereageerd weten we niet, maar het is tekenend voor de geldnood waarin de provincie verkeerde, want een kat in het nauw maakt rare sprongen.

Omdat het leger niet kon worden betaald en aan particuliere schuldeisers geen rente kon worden uitgekeerd, werd op dezelfde Landdag besloten nog een belangrijk deel van de Friese kroonjuwelen te verkopen, namelijk een derde deel van de uitgestrekte domeinen van Het (Oude) Bildt. Het lot zou moeten bepalen welk deel onder de hamer zou komen, de landerijen onder Sint-Annaparochie, Sint-Jacobiparochie of Vrouwenparochie. Hoewel de resolutie als gebruikelijk is getekend door twee volmachten per kwartier, is er merkwaardig genoeg geen uitvoering aan gegeven.³⁸

Dat de financiële situatie nijpend bleef, zal dan ook niet verbazen. Op de Landdag van 1642 werd een serie resoluties genomen die de uitgaven aan het leger moesten verminderen. Bij het examineren van de petitie werd geconstateerd dat Friesland teveel betaalde aan de 50 compagnieën die in 1628 waren gelicht. Van de acht compagnieën, die ten laste van dit gewest kwamen, werd de sterkte teruggebracht van 108 naar 81 'coppen'. Ook werd besloten voor de gardecompagnie van de stadhouder, de beide compagnieën 'colonellen' en de beide compagnieën Zwitsers elk tien man minder te betalen, van 35 andere compagnieën elk drie man en van het garnizoen van Emden nog maar 67 van de 100 man. Verder werd geresolveerd de kosten van de forten Bourtange, Bellingwolde en Langakkerschans niet langer te betalen, omdat de Raad van State eigen inkomsten had uit Wedde en Westervoldingerland, waaruit hij deze uitgaven kon doen. En zo waren er nog enkele pos-ten, waarover ook het jaar daarop nog tussen Leeuwarden en Den Haag hevig zou worden getwist.³⁹

Intussen werden lang niet alle koopsommen van de verkochte kloosterlanden volgens de termijnen betaald. Kopers moesten nu binnen vier dagen betalen, anders zouden ze tot betaling worden gedwongen met inlegering van soldaten of door hen in gijzeling te nemen. Kopers van buiten de provincie konden niet op deze wijze gedwongen worden. Zij werden aangeschreven binnen tien dagen te komen betalen, anders zouden de betreffende landerijen bij executie verkocht worden.⁴⁰

Over de financiële administratie bestond onder een aantal volmachten grote ontevredenheid en ongerustheid. De volmachten van Oostergo bonden de kat de bel aan en lieten onder de naam van de Staten van Friesland een resolutie noteren,

37 TR, GBF inv.nr. 48 f. 18r (res. SF 16 april 1641); *CHB* V, 466-467.

38 TR, GBF inv.nr. 48 f. 22v (res. SF 16 april 1641); Sannes, *Geschiedenis* I, 238.

39 TR, GBF inv.nr. 49 f. 53r, 54r, 59r, 59v en 60r (res. SF 18 en 25 maart 1642). Op 2 april 1642 bleek dat de Franeker professoren reeds geruime tijd geen traktementen hadden ontvangen. Vanouds werden deze betaald door de ontvanger van de kloostergoederen, maar deze had door de verkopen van kloosterlanden niet genoeg geld meer in kas. Besloten werd dat de ontvanger van de consumptiën deze traktementen voortaan zou betalen; *ibidem*, f. 78.

40 TR, GBF inv.nr. 49 f. 66 en 87v (res. SF 25 maart en 22 april 1642).

waarbij een commissie werd benoemd om in zes weken tijd de financiële administratie van de ontvangers door te lichten. Men wilde weten waar het vele geld dat de zware belastingen en de verkoop van kloosterlanden hadden opgeleverd, was gebleven. Er zou sprake zijn van 'quade menage en onwettelijke emploij van lants penningen', waarin nu eindelijk 'goede en bequaeme ordre' gesteld diende te worden. Benoemd werden Hessel Roorda van Eysinga, grietman van Leeuwarderadeel, en Abraham van Roorda uit Oostergo en Hobbe van Baerdt, grietman van Haskerland, en Tarquinius Solcama uit Zevenwouden; voor de namen van gecommiteerden te benoemen uit de Kamers van Westergo en de Steden waren een aantal regels wit gelaten. Zij dienden alle rekeningen van de zittende ontvangers 'scherpelijk te examineren', Gedeputeerden en rekenmeesters 'ernstelijk te doen verantwoorden alle onwettelijke ordonnantien' (betalingsopdrachten) die door hen waren gegeven, zij moesten van alle landschapslasten en -profijten een nauwkeurig overzicht maken en ten slotte betere instructies opstellen voor de ontvangers. Gedeputeerde Staten en de rekenmeesters en secretarissen kregen bevel de gecommiteerden in alles behulpzaam te zijn. Na verloop van zes weken moesten de volmachten bijeengeroepen worden door de Gedeputeerden, of, wanneer de Gedeputeerden dit weigerden, door de gecommiteerden zelf. Op de Landdag zou dan op het rapport gedaan worden wat 'tot meeste nut ende dienst van den Lande strekken sal'. De resolutie was slechts ondertekend door twaalf volmachten vanwege acht grietenijen uit de Kamer van Oostergo. Voor Tietjerksteradeel, Westdongeradeel en Smallingerland werd in het geheel niet getekend, maar ook de grietmannen van Leeuwarderadeel, Achtkarspelen en Kollumerland waren niet van de partij.⁴¹ Diezelfde dag nog lieten acht volmachten vanwege zes grietenijen van Westergo en de Steden in het resolutieboek noteren dat zij deze resolutie niet erkenden.⁴² De voorstanders lieten het er niet bij zitten en maakten, opnieuw op naam van de Staten als geheel, een soortgelijke maar in gematigder bewoordingen gestelde resolutie op, die deze keer niet alleen werd ondertekend door vrijwel dezelfde volmachten als bij de vorige resolutie, maar ook door meeste volmachten van Zevenwouden.⁴³ Het mocht

⁴¹ TR, GBF inv.nr. 49 f. 81r (res. SF 22 april 1642). De ondertekenaars waren Hector van Epema (Leeuwarderadeel), Focco Aysma (Ferwerderadeel), grietman Johan Onuphrius thoe Schwartzenberg en Julius van Beyma (Oostdongeradeel), Sjuck Aeblinga van Humalda en P. à Doma (Kollumerland), grietman Suffridus Saeckma en Taecke Jouwersma (Dantumadeel), Jan Eijses (Achtkarspelen), Henning Georg van Andreae (Idaarderadeel), grietman Tjalling van Eysinga en Ane Hansen (Rauwerderhem).

⁴² Getekend door grietman Tjalling van Eysinga (Menaldumadeel), Andries van Waltinga (Franekeradeel), Julius van Eysinga en Hessel Wringer (Barradeel), grietman Sicco van Grovestins en Arnoldus Copius (Hennaarderadeel), Annius Haersma (Hemelumer Oldeferd) en Bruin Geersma (Het Bildt). Voor de Steden tekenden, blijkbaar voor hun Kamer, Tiaerdt Gauma en Rinnert Oedses.

⁴³ TR, GBF inv.nr. 49 f. 88v (res. SF 22 april 1642). Voor Zevenwouden tekenden Sjoerd Tibbes (Engwirden), Tierck Solcama (Doniawerstal), grietman Hobbe van Baerdt (Haskerland), Frederick van Roorda (Lemsterland), Hans van Lyclama (Gaasterland), Saco Fockens en Sake Teijens (Opsterland), Augustinus Lycklama a Nyeholt (Ooststellingwerf) en Schelte Julius van Aitzema (Weststellingwerf). Het doel van de commissie was 'om de comtoiren van de heren Hiddema, Runia, Gualtheri en Viersen te suijsveren, ende voorts te doen wat de staet van finantie is vereijshende, en ders. Heren ontvangers instructie te maken oock mede de staet te vorderen van de

niet baten, want Westergo en de Steden protesteerden opnieuw heftig en hielden de Landdag voor gesloten. We weten niet waarom voor een groot deel van de volmachten de instelling van deze commissie een brug te ver was. Was men bang dat het deksel van de beerput zou worden gelicht? Hadden veel regenten financiële belangen bij de handhaving van de status quo of bij de verkoop van kloosterlanden en waste de ene hand de andere – zoals eerder in de kwestie-Bootsma –, of hadden de vier ontvangers veel ‘vrienden’ op het Landschapshuis?⁴⁴

De Landdag van 1643 verliep zonder noemenswaardige maatregelen op financieel gebied. In verband met de zwaarder wordende lasten van de oorlog te water en te lande en de ‘achterheijt’ van ’s lands financiën bleven de belastingen gehandhaafd. Dat de problemen echter niet achter de horizon verdwenen waren, bleek wel op de Landdag van 1644. Op 21 maart werd gesteld dat de Staten van Friesland ‘aen alle sijden bevindende haer besprongen neffens de betalinge van de crediteurs’. Dat de schuldeisers processen voor het Hof voerden waarbij de provincie werd veroordeeld tot betaling, strekte nog verder tot ‘schade ende disreputatie’ van het gewest. Omdat geen andere uitweg kon worden gevonden, werd besloten tot de publieke verkoping omstreeks Jacobi (25 juli) van alle resterende en nog onverkochte kloosterlanden alsmede van ’s Landschaps venen, leien en zwanejachten.⁴⁵ Van de vier grote verkopen van kloosterlanden (1638, 1639, 1640 en 1644) was deze met een totaalopbrengst van 1.775.560 goudgulden (2.485.783 carolusgulden) de grootste. Het is de enige verkoping waarvan van alle 309 kavels de gegevens bekend zijn: namen van meiers, oppervlakten, koopprijzen, kopers en van welke voormalige kloosters deze afkomstig waren. In totaal verwisselden 19.032,5 pondematen (6993,2 ha) van eigenaar, en ook in dat opzicht was dit de grootste verkoping.⁴⁶

Toch waren er nog steeds landschapslanden en -venen onverkocht gebleven. Er werd een commissie benoemd om deze alsnog publiek te verkopen.⁴⁷ In sommige gevallen was bij de overheid niet bekend dat zij bepaalde landerijen, venen, leien of huizen in bezit had en hielden de gebruikers zich stil. Daarom werd een plakkaat uitgevaardigd, waarbij degenen, die ‘verswegen landen’ aanbrachten, een kwart van de opbrengst werd toegezegd. De namen van de aanbrengrers zouden ‘secret’ wor-

vercofte klooster ende Bildtlanden en de resten daaraf ten spoedigsten door een deurwaarder te doen invorderen’, en dat alles binnen een termijn van twee maanden.

⁴⁴ Goslick van Hiddema, ontvanger-generaal (trouwde 1626 te Leeuwarden met Jel of Juliana van Dekema); Jacobus van Runia, ontvanger-generaal der consumptieën (trouwde 1633 Emerentia van Oenema, dochter van Tinco van Oenema, grietman van Schoterland); Gualtherus Gualtheri, ontvanger der kloostergoederen (trouwde Josina van Aysma, dochter van Albert van Aysma en Tjets van Aysma); Assuerus van Vierssen, rentmeester der domeinen/ontvanger-generaal van de domeinen.

⁴⁵ TR, GBF inv.nr. 51 f. 37 (res. SF 21 maart 1644). De resolutie werd in elk kwartier genomen bij meerderheid van stemmen; in Oostergo werd door twee grietenijen niet getekend, in Westergo door vier niet, in Zevenwouden door twee niet en in de Kamer van de Steden liet IJlst verstek gaan. De Staten hadden blijkbaar al geanticipeerd op deze verkoping door op 17 maart 1643 de kloostermeiers de huren op te zeggen; TR, GBF inv.nr. 50 f. 79r.

⁴⁶ TR, GBF inv.nr. 6661.

⁴⁷ TR, GBF inv.nr. 51 f. 131 (res. SF 6 sept. 1644) en opnieuw TR, GBF inv.nr. 54 f. 55v (res. SF 16 juli 1647).

den gehouden.⁴⁸ Bovendien waren er nog achterstallige pachtsommen te innen, hadden veel kopers van landschapslanden nog steeds niet betaald of waren verkochte landerijen wegens wanbetaling weer aan het land vervallen en dus nog steeds niet verkocht.⁴⁹ Aan de andere kant waren door de verkopen van kloosterlanden vrijwel alle schulden afgelost die het gewest in de vorm van losrenten had aangegaan.⁵⁰

Een indruk hoe het de vele grote en kleine schuldeisers binnen en buiten Friesland in deze jaren is vergaan, geeft de briefwisseling van Pieter Cornelisz. Hooft (1581-1647), Amsterdammer en drost van Muiden. Deze had – wanneer precies is onduidelijk – voor de som van zesduizend gulden en tegen een rente van 7% een losrente gekocht, maar verloor op een gegeven moment zijn vertrouwen in de Friese kredietwaardigheid. Brieven aan de ontvanger Albert van Aysma, in de zomer van 1635 en in februari 1636, waarbij de lening werd opzegd en de achterstallige rente opgeëist, werden niet beantwoord. Hooft schakelde toen de hulp in van een bekende, Willem Staeckmans, gedeputeerde van Friesland ter Staten-Generaal, maar ook dit haalde niets uit. In een brief aan zijn zwager en vriend Joost Baek, die in hetzelfde schuitje zat, vroeg hij in juli 1636 wat de andere schuldeisers van Friesland ‘schijnen bij der handt te zullen neemen, om aen ’t hunne te raeken’. Het jaar daarop ging een broer van Joost, de advocaat Jacob Baek, naar Leeuwarden, blijkbaar om de belangen van meerdere schuldeisers te behartigen. Hooft droeg hem op bij Aysma aan te dringen op betaling van hoofdsom en rente. Vervolgens werd een oud-burgemeester van Harlingen, Hans Hermans de Vries, door Hooft en Baek gemachtigd om de achterstallige rente in te vorderen. Zelfs de hulp het stadsbestuur van Amsterdam werd ingeroepen, maar niets mocht baten. Toen in 1638 de verkoping van kloosterlanden werd aangekondigd, wilde Hooft met andere schuldeisers, onder wie Joost Baek, een andere zwager en een neef ‘sterk van getaele’ naar Friesland komen. Op de een of andere manier kwam het er niet van, en toen in 1639 opnieuw een verkoping aanstaande was, waren de heren opnieuw van plan van de gelegenheid gebruik te maken. Hooft vroeg zich af, wat het beste was: een gemachtigde sturen, of toch zelf komen. In elk geval ‘konden wij eerst te zaemen overweghen,

48 TR, GBF inv.nr. 52 f. 19 (res. SF 27 febr. 1645); het plakkaat f. 56 (res. SF 14 maart 1645). Op het rapport van de commissie werden deze landen verkocht, TR, GBF f. 27 (res. SF 14 maart 1645). In 1648 werd opnieuw opdracht gegeven bepaalde onverkochte landschapslanden te verkopen; TR, GBF inv.nr. 55 f. 240 (res. SF 13 juli 1648). Verkoping van landschapslanden op 6 sept. 1648: TR, GBF inv.nr. 2520. In 1650 werd ingevolge het plakkaat van 1645 aan Gedeputeerde Staten opgedragen de aanbrengrers te betalen; TR, GBF inv.nr. 57 f. 9v (res. SF 1 maart 1650).

49 In 1647 kreeg het Mindergetal de opdracht een en ander uit te zoeken en hierover te rapporteren; TR, GBF inv.nr. 54 f. 55v (res. SF 16 juli 1647). In 1650 kon ontvanger Walrich zijn rekening niet sluiten vanwege het feit dat Menso Gabbema, secretaris van Leeuwarden (1648-1650), zijn kooppenningen niet had betaald. Door de afwezigheid van de wanbetaler had inlage van soldaten geen effect. Besloten werd Gabbema’s onroerend goed te veilen tot het bedrag dat hij de Staten schuldig was; TR, GBF inv.nr. 57 f. 36v (res. SF 6 dec. 1650).

50 In 1648 bleek ‘dat noch verscheidene sommen van penningen voor desen op losrenten bij ’t land genegotieert open en onbetaelt staen, van welke jaerlijcks de interessen tot lants laste lopen’. Gedeputeerde Staten kregen opdracht deze schulden af te lossen en de ontvangers moesten bepalen hoeveel geld er in kas was om dit te kunnen doen; TR, GBF inv.nr. 55 f. 241 (res. SF 13 juli 1648). Zie voor los- en lijfrenten noot 23.

oft niet dienstigh waere etlijke hofsteden, beloopende te zaemen ter somme van onz achterwezen, in maetschappij te koopen, ende daer nae te deelen, bij lootingh oft verdragh'. Tegen elkaar opbieden zou immers de prijzen opjagen. Dit voorneemen werd niet doorgezet, waarom weten we niet.

Toen tijdens een bezoek aan het Muiderslot de Leeuwarder predikant Rippertus Sixti zijn hulp aanbood in deze kwestie, werd dit door Hooft met beide handen aangegrepen. Hij stuurde Sixti een brief aan de Friese ontvanger,⁵¹ met het verzoek deze te bezorgen. Het was hem, zo stelde Hooft in deze brief, helaas 'ganschlijk ongeleghen, landerijen in dien oordt te koopen, om de penningen daer aen te korten', en daarom eiste hij zijn geld terug en bijna vijf jaar rente, in totaal 8100 gulden. Gebeurde dit niet, dan zag hij zich gedrongen 'dat ik het mijne, van U Ed., wiens persoon ende goederen daer voor speciaelijk verbonden zijn, bij weghe van rechte vordere, in vast vertrouwen, dat de Justitie van Vrieslandt niet laeten zal haer eere ende plicht te betrachten; oft immers, zoo mij ('t welk Godt verhoede) geen recht gebeuren moghte, dat, in zulken gevalle, mijne natuurlijke ende wettighe Overheit niet faelen zal mij de handt te bieden, om, door andre billijke middelen, te bekoomen 't geene dat ik zoo rechtvaerdelijk te eischen, ende met zoo langduirigh een geduldt, niet zonder kosten ende schaede, verwacht heb'. Hooft eiste weliswaar volledige betaling, maar was eventueel bereid, zo schreef hij in de begeleidende brief aan Sixti, een jaar rente, te weten 420 gulden, op te offeren tot een 'vereeringe' voor de ontvanger, op voorwaarde, dat de resterende 7680 gulden twee of drie dagen na de verschijndag (4 februari 1640) zou worden betaald. Er kwam echter geen antwoord, ook niet van Sixti, die op 14 januari 1640 per brief aan zijn belofte werd herinnerd. Niets mocht baten, geen dreigement met justitie of met het machtige Amsterdam, geen aanbod aan de ontvanger in diens persoonlijk voordeel.

Uiteindelijk heeft Hooft noodgedwongen zijn bezwaren tegen landaankoop in Friesland laten varen en bij de verkoping van kloosterlanden in de zomer van 1640 – zijn vordering was opgelopen tot een bedrag van 8320 gulden – zijn slag geslagen. Zijn zaakwaarnemer Hans Harmens de Vries kocht voor hem op de veiling een boerderij in Hartwerd, groot honderd pondematen, voor een bedrag van 8800 goudgulden (12.320 gulden). Weliswaar was het rendement van deze investering met een jaarlijkse huur van slechts 244 gulden en 12 stuivers laag (2,8%), maar in 1646 verkocht Hooft de boerderij, waarschijnlijk voor 13.000 gulden, zodat hij uiteindelijk nog een enorme winst maakte.⁵²

Overzien we het totaal van de vier grote verkopen van kloosterland in de jaren 1638, 1639, 1640 en 1644, dan kunnen de liefhebbers van cijfers hun hart opha-

⁵¹ Aysma was inmiddels op 28 maart 1638 als ontvanger van de kloostergoederen opgevolgd door zijn schoonzoon Gualtherus Gualtheri, zoals Hooft al van Sixti vernomen had.

⁵² Leendertz, 'Hooft' en Van Tricht (ed.), *Briefwisseling*, nrs. 722, 755, 794, 805, 878, 904, 905, 930, 962, 963, 966, 986, 1001, 1002, 1007 en 1035. Ongetwijfeld was de vordering van Hooft op Friesland in (carolus)gulden (van 20 stuivers) en de koopschatten in 1640 en 1646, alsmede de huursom in goudgulden (van 28 stuivers).

Tabel 10 Opbrengsten van de verkopen van kloosterland in 1639, 1640 en 1644, in goudgulden

	1639	1640	1644	<i>totaal</i>
Leeuwarderadeel	135131	177768	195417	508316
Ferwerderadeel	102027	125081	189064	416172
Westdongeradeel	64496	102055	87381	253932
Ostdongeradeel	65325	91428	140123	296876
Kollumerland	113217		213054	326271
Achtkarspelen	74409	49987	35824	160220
Dantumadeel	26615	176775	50940	254330
Tietjerksteradeel		34303		34303
Smallingerland		3100	42323	45423
Idaarderadeel	1929	7795	1989	11713
Rauwerderhem	26327	20695	34959	81981
Menaldumadeel	36357	57491	47519	141367
Franekeradeel	95379	97767	113040	306186
Barradeel	36867	49132	72681	158680
Baarderadeel	41218	24857	53389	119464
Hennaarderadeel	50395	73707	95526	219628
Wonseradeel	65143	85408	92403	242954
Wymbritseradeel	126495	138235	180040	444770
Hemelumer Oldeferd	5568	3103	15649	24320
Utingeradeel	46474	62314	82389	191177
Doniawerstal	2390			2390
Haskerland	5836	8464	26991	41291
Gaasterland	6250	5354	1652	13256
Totaal	1127848	1394819	1772353	4295020

len aan de volgende gegevens (zie tabel 10). De totale opbrengst was 4.295.012 goudgulden, ruim zes miljoen carolusguldens. De opbrengsten werden steeds hoger omdat een steeds groter deel verkocht werd: 10% in 1638, 22,5% in 1639 (een kwart van het resterende deel), 33,75% in 1640 (de helft van het resterende deel) en nog 33,75% in 1644 (het dan nog resterende deel). De verkopen van 1639 en 1644 brachten naar verhouding ongeveer evenveel op, de verkoping van 1638 aanmerkelijk meer dan die in 1639 en 1644 en die van 1640 aanmerkelijk minder. In totaal werden in 1639, 1640 en 1644 (voor 1638 zijn geen gegevens bekend) zo'n 51.200 pondematen aan land verkocht (ca. 14.000 hectare). Van dit totaal kwam 27% in 1639, 36% in 1640 en 37% in 1644 onder de hamer. Dit was 77% van de oppervlakte die voor 1606/1607 werd berekend (zie tabel 8). Een derde deel van de kloosterlanden was dus reeds in 1623⁵³ en vooral in 1638 van de hand gedaan. Van

53 In dat jaar werden onder protest van Oostergo veel losse landerijen, percelen kleiner dan 25 pondematen,

de opbrengsten in de jaren 1639, 1640 en 1644 werd 55,6% gerealiseerd in Oostergo, 38,6% in Westergo en 5,8% in Zevenwouden. Qua oppervlakte was de verdeling 56, 35 en 9%. Het meeste land lag in de grietenijen Leeuwarderadeel, Ferwerderadeel, Oostdongeradeel, Kollumerland, Wymbritseradeel en Utingeradeel, elk goed voor tussen de 9 en 10%. Het meeste geld brachten de landerijen op in Leeuwarderadeel (11,8% van de totaalopbrengst), Wymbritseradeel (10,4%) en Ferwerderadeel (9,7%).⁵⁴

Het meest belangwekkend is uiteraard de vraag aan wie al dit land zoal verkocht werd. De enige auteur die hiernaar onderzoek heeft verricht is J.A. Faber, die een vergelijking heeft gemaakt tussen de stemkohieren van 1640 (toen de verkoping van 1644 nog niet had plaatsgevonden) en die van 1698. Van de 253 stemdragende kloosterplaatsen, die hij voor 1640 telde, was bijna zestig jaar later 49% in handen van 'adel en niet-adellijke regenten', 30% van burgers, 14% van boeren en burgers zonder familienaam, 5% van eigenaren-gebruikers en 2% van corporaties.⁵⁵ De conclusie van Faber kan worden getoetst juist omdat van de verkoping van 1644 de namen van de kopers bekend zijn. In dat jaar verwisselden 309 kavels van eigenaar. Van deze kavels werd 32,4% gekocht door de zittende kloostermeiers. Zij kochten niet alleen de kleinere kavels: er werden 41 boerderijen verkocht van honderd pondematen of meer, waarvan de zittende kloostermeiers vijftien voor hun rekening namen.⁵⁶ Dit betekent dat de kloostermeiers aanvankelijk een derde deel van de kloosterplaatsen in bezit hebben gekregen en dat veel van deze landerijen – gezien de conclusie van Faber – pas in de loop van de tweede helft van de zeventiende eeuw zijn overgegaan in eigendom van al of niet adellijke regenten.⁵⁷

De adel lijkt bij de verkoping in 1644 zelfs een marginale rol te spelen. Zo'n veertien kavels (4,5%) werden gekocht door edelen. Slechts één edelman, Tjalling van Eysinga, kocht twee kavels, beide in Rauwerderhem. Tot de categorie niet-adellijke regenten kunnen 35 personen worden gerekend, die samen circa zestig kavels (19,4%) kochten. De drie grootste kopers waren de Leeuwarder burgemeester Feye Tjercks Heydoma (negen kavels, 620 pm), Agge van Marssum, eveneens uit Leeuwarden (zes kavels, 496 pm) en raadsheer Joannes Nijs (3 kavels, 189 pm). Helaas zeggen deze cijfers betreffende niet-kloostermeiers onder de kopers niet zoveel. De overgrote meerderheid van personen die als koper te boek staat, trad na-

huissteden en eeuwige renten verkocht en vrijwel geen volledige bedrijfseenheden; TR, GBF inv.nr. 2520 (laatste katern); vgl. Van Apeldoorn, *Kerkelijke goederen* II, 422-423.

⁵⁴ Zie ook de cijfermatige gegevens op p. 277.

⁵⁵ Faber, *Drie eeuwen* I, 217-218 en II, 493.

⁵⁶ Het aandeel van kloostermeiers als koper kan zelfs nog iets hoger uitvallen wanneer rekening wordt gehouden met kloostermeiers die niet de 'eigen', maar een andere plaats kochten. De boerderij van 51 pondemaat gehuurd door Jan Fongers in Hemelum Oldeferd bijvoorbeeld werd gekocht door Jan van Aylva voor 3389 gg., maar Jan Fongers kocht in diezelfde grietenij een andere boerderij van 77 pondemaat voor 2002 gg.

⁵⁷ Een arbeidsintensief onderzoek in de proclamatieboeken van de nedergerichten zou uitsluitsel kunnen geven naar de precieze mutaties in de periode 1640-1698.

melijk op 'in qualiteit', als zaakwaarnemer. Achter deze tussenpersonen gingen ongetwijfeld lieden schuil die niet in de gelegenheid waren aanwezig te zijn, zoals Hooft bij de verkoping van 1640. Anderen – Friese edelen, regenten of zelfs kloostermeiers – zullen het uit overwegingen van prijsvorming of vanuit hun positie als regent vaak niet opportuun geacht hebben als koper op de voorgrond te treden.

Hadden de vele particuliere schuldeisers uiteindelijk voldoening gekregen, de schulden aan de Generaliteit waren nog allesbehalve afgelost. In juni 1644 kwamen Herbert Gruys, lid van de Raad van State, en thesaurier-generaal Govert Brasser (de hoogste ambtenaar van de Republiek) naar Leeuwarden om de geldnood van de Generaliteit onder de aandacht van de volmachten te brengen. Uit de uitvoerige propositie van de Raad van State die zij op het Landschapshuis voorlezen, werd de 'desolate constitutie van der Generaliteits finantien' breed uitgemeten en geweten aan de onwil van de gewesten volledig te consenteren in de bedragen die voor de landsverdediging gevraagd werden en vervolgens in de traagheid deze ook daadwerkelijk te verschaffen. Om te beginnen vroeg men aandacht voor het menselijke aspect. De staat is onmachtig de vele ingezetenen te betalen, die hun lijf en goed voor het land in de waagschaal gesteld hebben. De traktementen van de officieren bijvoorbeeld zijn sinds 1636 niet meer betaald en nu kunnen dezen vaak niet meer in hun levensonderhoud voorzien. Zijn zij gesneuveld voor de goede zaak, dan hebben zij weduwen en kinderen achtergelaten, die nu niet kunnen 'becomen het loon van het vergoten bloedt van haer lieve mans ende vaders' en nu vaak gebrek moeten lijden. Wanneer wij ongevoelig blijven voor het 'tot den Hemel suchten ende schreien' van deze mensen, zullen wij 'vurige colen op onse hoofden' stapelen. Veel schippers die in dienst van het land gevaren hebben, zijn al vier jaar lang niet betaald, maar moeten hun vrouwen, kinderen en knechten wel onderhouden, en worden nu zo ongeduldig, 'dat sij sweren hare schepen eerder in de grond te sullen hacken, als daar mede int toecomende het landt dienst te doen'.⁵⁸ Dit hartstochtelijk pleidooi was aan dovemansoren gericht, want de volmachten waren ervan overtuigd dat Friesland te hoog in de quote was aangeslagen. Voor sommige posten werd dan ook besloten alleen te betalen wanneer andere gewesten dat ook in 'baren gelde' deden, bij andere dat Friesland niet in staat was deze zware lasten te dragen, en extraordinaris lasten werden simpelweg geweigerd.⁵⁹

Was Friesland als bondgenoot niet zo meegaand, in de Republiek als geheel was eendracht in deze jaren ook ver te zoeken. Vanaf ongeveer 1640 verkeerde het staatsbestel van de Unie in een crisis, die het op de rand van de afgrond bracht.⁶⁰ Deze crisis – waarop we hier verder niet ingaan – had alles te maken met de steeds zwaarder wegende schuldenlast, van de Generaliteit, maar vooral van het gewest Holland. Toen de oorlog na het Bestand in 1621 was hervat, hadden de Staten-Ge-

⁵⁸ TR, GBF inv.nr. 51 f. 84r.

⁵⁹ TR, GBF inv. nr 51 f. 7r (res. SF 8 juni 1644); f. 133 (res. SF 6 sept. 1644); f. 179 (res. SF 3 jan 1645).

⁶⁰ Groenveld, 'Unie', 67.

neraal voor bijna vijf miljoen aan schulden, in 1640 was dat toegenomen tot ruim elf miljoen. De toename was voor Holland nog sterker: 22,5 miljoen in 1620, 93,6 in 1640 en 128,8 miljoen in 1650.⁶¹ In 1640 werd 60% van de Hollandse belastinginkomsten besteed aan rentebetalingen.⁶² Dat kwam niet alleen doordat Holland 58% van de legerkosten te dragen had, maar juist ook omdat het via de Generaliteit voorschotten verstrekke aan achterstallige gewesten als Friesland. Toen in 1639 nog steeds veel te weinig geld uit de gewesten kwam, de ontvanger-generaal van de Unie geen krediet meer kon krijgen, geen betalingen kon doen en soldij al vijf tot zes jaar niet meer was betaald, stelde de Raad van State zich op het standpunt dat de Unie tussen de gewesten in feite ontbonden was.⁶³ Dit oordeel zal zijn bevestigd toen in 1641 de Staten van Holland leken over te hellen tot een afwijzing van hun deel van de legerlasten en tot een aanzienlijke inkrimping van het leger. Een slecht voorbeeld dat tot de ondergang van de Unie zou kunnen leiden, oordeelden de Staten-Generaal. Daarom verboden zij de afzonderlijke gewesten een dergelijke resolutie te nemen. Een deputatie van de Generaliteit kreeg in het machtige Amsterdam echter nul op het rekest. Hoewel het rijke Holland eerder andere gewesten, die in gebreke bleven, had gekapitteld, leek het nu zelf de eendracht te ondermijnen. Er werd zelfs gesuggereerd dat Holland de Unie wou verlaten.⁶⁴

Zo'n vaart zou het niet lopen, maar door de geldnood was de meerderheid in de Staten van Holland voor het sluiten van vrede, mits die gepaard ging met een inkrimping van het leger. Bovendien was Holland sinds de herovering van Breda in 1637 weer veel beter beveiligd, was Spanje verzwakt waardoor gunstige vredesvoorwaarden zouden kunnen worden afgedwongen en verwachtten de Hollandse regenten grote handelsvoordelen van een vrede met Spanje. Tegenover de Hollandse vredesfactie stonden onder andere de strenge calvinisten, voor wie het voortbestaan van de Republiek afhing van de oorlog tegen Spanje. Frederik Hendrik en de Raad van State wilden óf de zwakte van Spanje verder uitbuiten óf tijdens vredesonderhandelingen de vijand onder druk houden. Het leger wilden zij dus in elk geval op volle sterkte houden. Het overwicht van Holland gaf de doorslag en in januari 1646 begonnen de vredesbesprekingen in Munster. Op 30 januari 1648 werd verdragstekst door de onderhandelaars ondertekend, en, na ratificatie in Den Haag en Madrid, op 15 mei in Munster definitief ondertekend en door de Nederlandse en Spaanse gezanten met een eed bekrachtigd. In Leeuwarden werd de vrede op 26 mei plechtig en feestelijk afgekondigd vanaf een voor de waag geplaatst 'groot ende heerlijk toneel ofte theatrum'.⁶⁵

61 Dormans, *Het tekort*, 65-66 en 139-140.

62 De Vries en Van der Woude, *Nederland*, 146. In 1637 werd circa 25% van de Friese belastinginkomsten besteed aan rentebetalingen, zie bijlage 3.

63 Toelichting van de Raad van State op de Staat van Oorlog van 1640; SSO II, 657b; Groenveld, 'Unie', 67.

64 Groenveld, 'Unie', 67.

65 Andreae, 'Friesland bij den Vrede van Munster'. Dat ook Friesland nu voor vrede was, kan te danken zijn aan de toegenomen invloed van stadhouder Willem Frederik die sterk voor de vrede pleitte; Poelhekke, *Vrede*, 516;

Toen in februari 1648 de Friese Landdag werd geopend, was het dus een kwestie van tijd of de vrede zou ook formeel gesloten zijn. Eén van de eerste resoluties die door de Staten genomen werd, op 3 maart, was ten aanzien van de 'continuatie van de middelen', dus de belastingheffing op de voet van het voorafgaande jaar. Sinds 1638 waren de volmachten volgens hun procuratie verplicht de eenmaal aangenomen middelen te handhaven en sindsdien was inderdaad elk jaar plichtsgetrouw het besluit genomen de middelen te continueren. Ook ditmaal stemden de Staten ermee in. Nu echter de vrede aanstaande was, waren de volmachten van Oostergo en Westergo er als de kippen bij om zo gauw mogelijk onder deze bepaling in hun procuratie uit te komen, want hun verplichting gold immers slechts voor de duur van de oorlog. Zij maakten dan ook direct het voorbehoud dat hun instemming slechts gold totdat de 'publicatie van de Vrede volcomentlijk sal zijn gedaen'.⁶⁶ Het was geen loos gebaar, maar eerst werden de volmachten nog geconfronteerd met een lid van de Raad van State en de thesaurier-generaal, die naar Leeuwarden kwamen om de Staten er nadrukkelijk op te wijzen dat geen gewest zoveel geld schuldig was aan de Generaliteit als Friesland en dat deze achterstand nu eindelijk eens moest worden ingelopen.⁶⁷ Deze boodschap werd voor kennisgeving aangenomen. Minder terughoudend was de reactie in juli van dat jaar op een andere propositie van de beide stadhouders (sic) en de Raad van State. Van harte sloten de Staten zich aan bij het voorstel tot een reductie van de militie, om de ingezetenen 'bij provisie, te doen smaken de vruchten van den lang-gewensten vrede'.⁶⁸ Zonder verder nog enige aandacht te hebben voor de financiële noden van de Generaliteit besloten zij op 15 juli 1648 om per 1 november voorlopig niet meer dan veertien stuivers over de floeren te heffen en de tarieven van de vijf speciën te halveren.⁶⁹ Het jaar daarop volgden nog verdere belastingverlagingen.⁷⁰ Ook werd toen, als reactie op de staat van oorlog, besloten eigenmachtig minder soldaten te betalen omdat de Friese quote te hoog zou zijn.⁷¹

De oorlog was voorbij, de Friese schulden aan losrenten waren afgelost, er was minder geld voor de defensie nodig, men kon opnieuw naar welgevallen belastingen heffen en Friesland stond niet langer onder curatele van de Generaliteit. Het ei-

GP, xxv-xxvii.

⁶⁶ TR, GBF inv.nr. 55 f. 184 (res. SF 3 maart 1648).

⁶⁷ TR, GBF inv.nr. 55 f. 225 (res. SF 18 maart 1648).

⁶⁸ TR, GBF inv.nr. 55 f. 231 (res. SF 7 juli 1648).

⁶⁹ TR, GBF inv.nr. 55 f. 248 (res. SF 15 juli 1648), getekend door de volmachten van alle grietenijen, behalve die van Smallerland, Idaarderadeel en Hemelum Oldeferd. Het besluit werd mede ingegeven door de 'droevigen toestand deser ingezetenen gecauseert door de minne geldinge der huijsmanne waren, verderff van vruchten ende hoij door den continuelen en langdurigen regen'.

⁷⁰ De floerenrente bleef op 14 stuivers, maar zodra de 'staet van 't lant' dat toeliet, zouden twee stuivers minder geheven worden. De speciën bleven per 1 jan. gehalveerd, de 'capitale ofte familiegeden' werden afgeschaft, het gemaal bleef onveranderd, behalve de belasting op rogge (zie p. 301), die van tien stuivers werd verlaagd tot zes; TR, GBF inv.nr. 56 f. 123 (res. SF 24 febr. 1649).

⁷¹ TR, GBF inv.nr. 56 f. 192 (res. SF 20 okt. 1649).

gen belang als soeverein gewest kreeg dus weer volledig (of liever: nog meer) de voorrang boven het algemene belang van de Unie. Een tijdperk was afgesloten. De vraag is of Friesland zich ook op termijn nog langer wilde en kon onttrekken aan zijn financiële verplichtingen tegenover de bondgenoten. Niemand minder dan de Hollandse raadpensionaris Johan de Witt schreef in 1664 dat Friesland tot de provincies behoort die 'haere volle quotes in alle consenten tot den laetsten penning toe betaelen'. Maar nog geen half jaar later was hij een andere mening toegedaan. Door de Staten-Generaal was in Friesland geld losgepraat voor de bouw van oorlogsschepen, volgens De Witt dankzij 'de scherpe spooren, daarmede de Vriesen, volgens den aert van die natie, tot ons leedtwesen hebben moeten bereeden worden'.⁷² Verder onderzoek zal moeten uitwijzen welke uitlating van De Witt het meest overeenkomt met de werkelijke situatie.

Stemreglement en stemkohieren

In januari 1638 had Alexander van der Capellen op een plenaire zitting van de Landdag zijn plan voor bestuurlijke hervormingen voorgelezen.⁷³ Voor hem en voor de andere leden van de Raad van State stond het als een paal boven water dat deze hervormingen absoluut noodzakelijk waren om de Friese financiën te kunnen saneren en de verhouding van dit gewest tot de Generaliteit te verbeteren. Tot aan hun vertrek een half jaar later hebben zij er van alles aan gedaan om de aanname van de voorstellen te bevorderen, maar als zodanig werden ze niet eens ter behandeling op de Landdag gebracht. Desondanks wist Van der Capellen tussen de bedrijven door en tegen de stroom in enkele belangrijke punten van zijn hervormingsplan geheel of deels door de Landdag of het college van Gedeputeerde Staten te loodsen. Deze betroffen, wanneer we ze op een rijtje zetten, de duur van de Landdag (punt 1), de stemprocedure (3), de uitsluiting van de kloostermeiers van het actieve en passieve stemrecht (4), het handhaven van de middelen (11 en 30), het afschaffen van substitutie (17) en het gebruik van een voorgeschreven formulier voor de procuraties (12). Het laatste was voor de realisatie van de overige punten cruciaal, want in de procuraties – en in de beschrijvingsbrieven voor de Landdag, waarvoor ook een vast formulier ging gelden – werden deze veranderingen nu verankerd.

In de beschrijvingsbrief gaven Gedeputeerde Staten de grietmannen opdracht om na voorafgaande klokklijpping en huiskondiging in de dorpen verkiezingen te laten uitschrijven voor twee goede en bekwame volmachten, een edelman en een eigerfde. Aan deze volmachten werden nog steeds dezelfde eisen gesteld die reeds

⁷² *Brieven van Johan de Witt* II, 523 en III, 49. Begin 1667 had Friesland 39% van de petitiees voor de oorlog te land van 1665 en 1666 nog niet betaald, meer dan Holland (22%), Utrecht (0%) en Overijssel (7%) en minder dan Gelderland (44%), Zeeland (51%), Stad en Lande (44%) en Drenthe (55%); Fritschy, *Gewestelijke financiën*, 10.

⁷³ Zie p. 327 vv.

een halve eeuw hadden gegolden. Zij moesten stemgerechtigd zijn, ‘liefhebbers’ van de gereformeerde religie en van de vrijheid van het vaderland, bereid de koning van Hispanje af te zweren, genegen tot eendracht en vroom van leven.⁷⁴ Als vanouds werd bepaald dat de af te vaardigen volmachten moesten worden gekozen ‘met volcomen last, sonder enige ruggespraecke ofte restrictien’, een bepaling die tot dusver, zoals we uitentreuren gezien hebben, niet werd nageleefd. Gehandhaafd bleef uiteraard ook het plakkaat van 1616, sinds 1617 in afschrift bijgevoegd, waarbij alleen degenen die de ‘Gereformeerde religie ende jegenwoordige staet van Regieringe voor oprecht ende wettelijck te holden’ van het actieve stemrecht gebruik konden maken en papisten of hun meiers, zelfs wanneer dezen gereformeerd waren, daarvan werden uitgesloten. Daar kwam nu een afschrift bij van het plakkaat dat kloostermeiers niet mochten stemmen of gestemd worden. Eenieder die zich hier niet aan hield, stond vervolging als ‘perturbateur van de gemene ruste’ te wachten. Beide plakkatens moesten aan de dorpsrechters ter hand worden gesteld, opdat geen onbevoegden toegang kregen tot de kerken waar de stemmingen plaatsvonden. De dorpsrechters moesten er op toezien dat de kiezers aan de voorwaarden voldeden en ‘hooft voor hooft’ het stemcedul (het proces-verbaal van de stemming) ondertekenden. De stemceduls van de dorpen moesten meegenomen worden naar Leeuwarden ter controle door Gedeputeerde Staten. Ook nieuw – en voor de Raad van State van het grootste belang – was de bepaling dat de te kiezen volmachten niet mochten tornen aan de reeds ingewilligde middelen, althans voor de duur van de oorlog. Als gebruikelijk dienden zij op de Landdag te resolveren met ‘gemene ofte meeste stemmen’ en zouden de stemmen van afwezige volmachten voor bijvallend worden gerekend. Zij mochten niet vertrekken voordat het punt van de consenten was afgedaan – een al eerder bestaande verordening –, maar na lang aandringen van de Raad was daaraan toegevoegd dat de Landdag niet langer dan zes weken mocht duren; alles wat daarna nog werd gebesogneerd zou van ‘nul ende onwaerden’ worden gehouden.⁷⁵

Volgens de beschrijvingsbrief moesten de volmachten nu worden voorzien van ‘alsulcke procuratie als wij U een formulier hier nevens senden, om door ’t ganse land eenpaerlijcken geobserveert te worden, also den dienst vant lant daer aen ten hoogsten gelegen is, en gedencken oock geen ander procuratien te admitteeren als dese’. Eveneens op voorstel van de stadhouder en de Raad van State besloten Gedeputeerde Staten dat dit formulier ‘onverbreeckelijcken’ was en dus voortaan jaarlijks moest worden gebruikt.⁷⁶ In deze procuratie gaven de dorpsvolmachten te

⁷⁴ Geschrapd was de bepaling dat personen die in 1580 waren uitgeweken en nadien waren teruggekeerd, niet als dorpsvolmachten mochten fungeren, aangezien er bijna zestig jaar na het begin van de Opstand geen voormalige bannelingen meer in leven waren.

⁷⁵ TR, GBF inv.nr. 45, onpagineerd (res. SF 20 maart 1638). Zie voor de beschrijvingsbrieven zoals die vóór 1638 werden uitgebracht p. 60.

⁷⁶ TR, GBF inv.nr. 2320 (res. GS 10 april 1638); CHB V, 443-445.

kennen wie zij voor hun grietenij als edelman en eigenerfde afvaardigden naar de Landdag. Deze volmachten kregen de opdracht daar de propositie aan te horen en naar aanleiding daarvan en in alle andere zaken die het 'gemeene-beste' betroffen 'bij meeste stemmen' besluiten te nemen. Een en ander echter onder voorwaarde, en dat was een nieuw element, dat zij de 'middelen' oftewel de belastingen, die ten behoeve van de oorlogvoering waren ingesteld of nog ingesteld zouden worden, moesten helpen handhaven en bevorderen en niet mochten afschaffen (zie bijlage 4). Nieuw was ook dat zij de Landdag niet langer mochten laten duren dan zes weken en geen 'vacatien' (vergoedingen) mochten eisen voor een langere periode, behalve wanneer Gedeputeerde Staten vanwege 'nieuwe swaricheden' de Landdag voor een korte tijd prolongeerden. Toegevoegd werd ook de bepaling dat zij niet de bevoegdheid hadden de 'fondamentele wetten des Landts' te verbreken (zoals in 1635 was gebeurd met de magistraatsbestelling). Gehandhaafd bleef uiteraard dat de lastgevers hun volmachten beloofden 'van waerden te holden wes ende 't geene in de gemelde saecken bij haer gedaen en gehandelt sal worden, ende dat sonder eenige ruggespraeck, substitutie ofte restrictie'. De Latijnse hocus-pocus, waarmee deze lastgeving voorheen gepaard was gegaan, had nooit gewerkt en werd nu achterwege gelaten. Opvallend is ten slotte dat de volmachten niet meer 'in solidum' mochten stemmen (bij absentie van de andere volmacht van de grietenij) of zich mochten laten substitueren. De Raad van State had alle reden daartoe: door het stellen van substituten kon de Landdag eindeloos gerekt worden en door het 'in solidum' stemmen werd het absenteïsme op de Landdag nog verder bevorderd en nam de kans op onenigheid tussen de volmachten toe. Bovendien zullen substituut-volmachten zich doorgaans minder gebonden hebben gevoeld aan hun procuratie en eerder de neiging hebben gehad tot ruggespraak over te gaan.⁷⁷

De eed, die de volmachten in het Mindergetal moesten afleggen, vormde het sluitstuk van de nieuwe regelgeving met betrekking tot de toegang tot de Landdag.⁷⁸ Vóór 1638 moest deze waarborgen dat de volmachten de strijd tegen de 'Coninck van Hispanjen' voor gerechtvaardigd hielden en oorlog voerden ter bescherming van de Gereformeerde religie en de vrijheid van zowel Friesland als de Unie.⁷⁹ Nu kwamen daar twee elementen bij: de volmachten moesten tevens bezweren de reeds ingewilligde en nog in te willigen belastingen te zullen handhaven en zich 'in alles' te houden aan hun procuratie. Dat laatste was dus met inbegrip van het nemen van besluiten met meerderheid van stemmen, het niet langer vergaderen dan zes

77 Een voorbeeld van een substituut-volmacht die in de problemen kwam in zijn grietenij is Jacob van Adelen van Barradeel, zie p. 198.

78 TR, GBF inv.nr. 2615 (4 april 1638). Het 'eedtboek' werd sinds 1638 grietenij- en stadgewijs door alle volmachten getekend, tot in het jaar 1644, toen het eedformulier wel werd ingeschreven, maar niet werd ondertekend. Verder is het 'eedboek' voor tweederde deel ongebruikt. Pas in 1748 werd een nieuw eedboek in gebruik genomen (*ibidem*, inv.nr. 2616). Sinds 1644 werd van de volmachten geen eed afgenomen of zij werd wel afgenomen, maar niet geregistreerd en ondertekend in het eedboek.

79 Zie p. 79.

weken, het niet verbreken van fundamentele wetten en het functioneren zonder ruggespraak. Een verstandige maatregel van de Raad van State, want met de woorden 'Soo waerlijck helpe ons Godt Almachtich' spraken de volmachten die de eed aflegden de wens uit dat God hen mocht straffen wanneer de belofte niet werd nagekomen. Vanwege de 'tegenwoordige vreesse van de Goddelijke alweetenheyt, almacht ende vreesselijke rechtveerdigheyt' zullen zij dit zeker niet lichtvaardig hebben opgevat.⁸⁰

Dit waren belangrijke verbeteringen voor het goed functioneren van de Friese Statenvergadering, maar Van der Capellen had in januari 1638 meer pijlen in zijn koker gehad. De Raad van State wilde namelijk nog meer bestuurs hervormingen laten doorvoeren, vooral op het gebied van het stemrecht. Toen de Raad in juni 1638 vertrok, was het er tot zijn frustratie nog steeds niet van gekomen, maar bij Gedeputeerde Staten en de stadhouder waren de plannen niet in het vergeetboek geraakt. In 1640 werd de koe bij de hoorns gevat en presenteerden zij op de Landdag als vijfde punt van de propositie een concept-reglement voor de verkiezing van volmachten ten Landdage, waarin veel voorstellen van de Raad van State waren verwerkt. Het was een belangrijke en zelfs noodzakelijke aanvulling op de nu gestandaardiseerde formulieren voor de beschrijvingsbrief, de procuratie en de eed van de volmachten.

Op 3 maart werden de adviezen van de Kamers op dit punt in aanwezigheid van de stadhouder en vier Gedeputeerden bij het Mindergetal ingediend. Oostergo was tegen het project en wilde alleen instemmen met 'het maeken van seker register in de dorpen, van de personen welke 't recht van stemminge solden hebben'. De leden van Westergo en Zevenwouden wilden het eerst in deliberatie houden (dus opnieuw op de lange baan schuiven), maar nadat zij in hun Kamers ruggespraak hadden gehouden – ongetwijfeld aangemaand door Gedeputeerden en stadhouder – gingen zij diezelfde dag alsnog akkoord. De Steden gaven direct hun instemming.⁸¹ Het voorstel werd dus vrijwel zonder slag of stoot en *pro ut jacet*, 'zoals het daar ligt', dus zonder wijzigingen, aangenomen. Alle volmachten, ook die van Oostergo, ondertekenden de resolutie ter goedkeuring van het reglement.⁸² Daarmee vertoonden de volmachten – en ook de Gedeputeerden die het hadden voorgesteld – een besluitvaardigheid, die scherp afstak bij de indolentie en traagheid, die hun bijeenkomsten bij belangrijke beslissingen in het voorafgaande decennium hadden gekenmerkt.⁸³

Tot dusver waren verkiezingen op het platteland niet gereglementeerd geweest, werden in de beschrijvingsbrief van de Gedeputeerden slechts enkele aanwijzingen

80 Huber, *Heedensdaegse rechts-geleertheit*, 451 (III-22, 2-4).

81 TR, GBF inv.nr. 1657 (Journaal Mindergetal, 3 maart 1640).

82 TR, GBF inv.nr. 47 f. 29r-36v (res. SF 4 maart 1640); *CHB* V, 451-454.

83 De Statendrukker Claude Fonteyne kreeg opdracht het reglement te publiceren: *Poincten belangende de verkiezinghe van vol-machten op den landts-dagh*.

gegeven en had alles altijd naar ouder gewoonte plaatsgevonden. Onduidelijkheid bijvoorbeeld over wie er eigenlijk stemrecht hadden had geleid tot ‘diverse abusen en quaestien’, en indirect tot besluiteloosheid op de Landdag. Bestaande praktijken werden nu vastgelegd en nieuwe regels ingevoerd, maar het belangrijkste was dat er op een groot aantal punten duidelijkheid over de procedure kwam.⁸⁴ Dat gold direct al voor de eerste bepaling: de verkiezing moest in alle dorpen ‘over het geheele Lant’ op hetzelfde tijdstip plaatsvinden. Daags tevoren moest in alle dorpen vóór zonsondergang ‘huijskondinge’ plaatsvinden, dus de aanzegging huis aan huis van het tijdstip van de verkiezing. Op de verkiezingsdag moest driemaal de klok worden geluid, om negen, tien en elf uur, telkens honderd slagen. Een kwartier na de laatste ‘klockklippinge’ moest de deur van de dorpskerk gesloten worden en mocht niemand meer naar binnen. Pas wanneer de stemming had plaatsgevonden mocht de deur weer geopend worden. Volgens het reglement bestond het kiezerskorps van een dorp uit de ‘ingezetenen’, die aldaar ‘genoegsaem gegoedicht ofte tot stemminge naer older ghewoonte’ gerechtigd waren. Papisten en kloostermeiers waren uitdrukkelijk uitgesloten en mochten zich ook niet in de kerk vertonen. Dat gold ook voor de ‘pretendenten’ tot het volmachtschap die in het dorp gegoed waren, hetzij grietman, secretaris, edelman of eigenerfde.

De ‘ingezetenen’ – die dus niet in het dorp woonachtig hoefden te zijn – stemden hoofd voor hoofd. Zij konden dat doen in eigen persoon of door een schriftelijke last oftewel stemcedul te verstrekken – ‘pretendenten’ waren daartoe dus verplicht – aan een notaris of aan hun meier of meiers.⁸⁵ Die meiers mochten dan niet rooms-katholiek zijn en de last van een eigenaar had altijd voorrang boven die van een meier. De dorpsrechter moest bij de stemming aanwezig zijn en er op toezien dat het stemcedul ‘met hant ofte merck’ werd getekend, ook door degenen die een schriftelijke last van de eigenaar hadden. Wanneer ‘onwettige personen’ in de kerk tijdens de stemming aanwezig waren of poogden een stem uit te brengen, moest hij dit schriftelijk aan de grietman rapporteren. Er dienden in de kerk tevens twee – uiteraard gekwalificeerde – personen te worden gekozen, ook wel aangeduid als dorpsvolmachten, die voorzien van een door de ‘stemgevers’ getekende commissie het stemcedul van hun dorp moesten overbrengen naar de ‘generale stemminge’.

Die ‘generale stemminge’ diende twee dagen later plaats te vinden in de weerkamer (het rechthuis) van de grietenij. Daar moesten de stemmen van de dorpen opgenomen worden door de grietman, de bijzitters van het nedergererecht en de grietenijsecretaris. Verder mochten daarbij alleen de bovengenoemde dorpsvolmachten tegenwoordig zijn. Van de grietman werd in dezen een strikte plichtsbetrachting

84 Bij resolutie van 22 juli 1653 verklaarden stadhouder en Gedeputeerde Staten dat de artikelen 5-7, 9-12, 14 en 16 tevens van toepassing waren op de verkiezing van grietmannen, bijzitters, secretarissen en dorpsrechters; Wierdsma, *Verhandeling*, 184.

85 Deze schriftelijke last werd ook wel ‘stemcedul’ of ‘cedul’ genoemd, niet te verwarren met het proces-verbaal oftewel de uitslag van de stemming in een dorp, dat ook stemcedul werd genoemd.

geëist, ook wanneer hij zelf gegadigde was voor het volmachtschap. Hij moest Ge-deputeerde Staten in kennis stellen van eventuele overtredingen voordat werd begonnen met de controle van de procuraties. Procuraties van volmachten die op enigerlei wijze de bepalingen van dit reglement hadden overtreden, zouden worden afgekeurd, ook wanneer zij de meerderheid van stemmen hadden. Op overtredingen van het reglement werden zware boetes gesteld, van dertig tot honderd goudguldens en het dubbele daarvan bij recidive, ook voor ambtsdragers als dorpsrechters en grietmannen die hun plicht verzaakten.

Met dit reglement was nu de procedure precies omschreven, kon er geen misverstand meer bestaan bij wie het stemrecht berustte, en was het, althans in theorie, veel moeilijker geworden de verkiezingen te manipuleren. Wat dat laatste betreft: voorheen vonden de verkiezingen in de dorpen niet gelijktijdig plaats en waren de gegadigden – met de grietman voorop – in de gretig aangegrepen gelegenheid de dorpen af te reizen om deze naar hun hand te zetten. Nu werd hun zelfs de toegang ontzegd tot de verkiezingsbijeenkomsten in dorpen waar zij stemgerechtigd waren.

Vergelijken we nu de hervormingsmaatregelen die sinds 1638 door de Landdag waren genomen (de nieuwe formulieren voor de beschrijvingsbrief, de procuraties en de eed van de volmachten en het stemreglement)⁸⁶ met het uitvoerige hervormingsvoorstel, zoals dat in januari 1638 door Van der Capellen bij de Landdag was ingediend, dan valt op dat veel van zijn voorstellen min of meer zijn gerealiseerd, maar ook dat andere belangrijke punten niet zijn overgenomen. We noemen van de laatste de meest opvallende. Terwijl nu duidelijk was vastgelegd dat het stemrecht was voorbehouden aan de eigenaren en de dorpsrechter er op moest toezien dat zij van de juiste godsdienstige gezindheid waren, werd de aanbeveling van de Raad niet gehonoreerd om hem bij de verkiezingsbijeenkomst te laten bijstaan door de predikant of twee als kiezers gekwalificeerde ouderlingen, die in het stemcedul zouden moeten aantekenen dat de daarin genoemde personen vijanden waren van de Spanjaarden en 'liefhebbers' van de Gereformeerde religie en het vaderland (punt 3 van de voorstellen van de Raad van State). Op de Landdag werden voor het platteland nu uitsluitend edelen en eigenerfden⁸⁷ toegelaten, maar hun godsdienstige gezindheid bleef vaag omschreven. Zij en hun confraters van de Steden hoefden slechts 'liefhebbers' van de gereformeerde religie te zijn. De Raad van State had de eis willen stellen dat zij ten minste vier jaar 'professie' (als belijdende lidmaten?) gedaan hadden. Tevergeefs had de Raad in overweging gegeven dat de volmachten ten Landdage ten minste 24 jaar oud en bekwaam moesten zijn, een nader vast te stellen minimum aan grondbezit dienden te hebben en een verklaring van de ontvanger-generaal moesten kunnen overleggen waaruit bleek dat hun grietenij of stad de belastingen had opgebracht en afgedragen. Al met al is het de Raad dus niet gelukt het

86 Alsmede de (eenmalige) eed van de ambtsdragers betreffende het 'maintien der middelen', zie p. 332.

87 Zie voor het begrip 'eigenerfde' hoofdstuk 2 noot 55.

religieuze en sociale peil van de volmachten door middel van een strenger toelatingsbeleid nog verder te verhogen dan met de uitsluiting van niet-eigenaren tot op zekere hoogte reeds mogelijk was. Het bleef in de praktijk mogelijk dat lieden van het verkeerde allooi – eenvoudige boeren, niet-gereformeerden of zelfs crypto-katholieken – op het kussen kwamen.

Daarnaast had de Raad een scherp oog voor de invloed van de beheerders van bezittingen in de dode hand, zoals predikanten die konden stemmen vanwege de pastoriegoederen. Zij waren invloedrijk, zeker in grietenijen als Hennaarderadeel en Franekeradeel, waar zij zelfs over één op de vier stemmen konden beschikken (zie tabel 3). Het advies van de Raad om deze beheerders slechts één stem te laten uitbrengen werd echter in de wind geslagen.⁸⁸ Dat was ook het geval bij het voorstel een beroepsmogelijkheid in te stellen voor beslissingen van de Gedeputeerden en de stadhouder betreffende ‘strijdige’ procuraties.⁸⁹ Eveneens geen gehoor kreeg de Raad voor zijn ideeën betreffende het op de Landdag allereerst behandelen van de consenten, voor het laten opmaken bij het begin van de Landdag van een staat van inkomsten en uitgaven van het voorafgaande jaar door de Rekenmeesters, voor het stellen van strenge regels voor het ondertekenen van resoluties door de volmachten, voor maatregelen tegen het kuipen en de daarmee gepaard gaande ‘corruptien’, voor het beperken van ambtstermijnen en voor het doen van loze en gevaarlijke beloften aan de kiezers om gekozen te kunnen worden.

De belangrijkste maatregel om onenigheid te voorkomen over de vraag wie stemrecht had en wie niet is nog niet genoemd. Dat was de bepaling in het stemreglement – eveneens afkomstig uit de koker van de Raad van State – dat in alle dorpen een register moest worden opgemaakt ‘van de personen ende goederen, welke recht van stemminge hebben naer ouder gewoonte ofte den aenbreng’. Dat moest in tweevoud gebeuren, waarbij het ene exemplaar in het dorp bewaard moest worden en het andere ter beschikking moest worden gesteld van Gedeputeerde Staten. Om aan deze bepaling uitvoer te geven werd de grietmannen reeds op 9 maart, vijf dagen na het aannemen van het stemreglement, door stadhouder en Gedeputeerde Staten geordonneerd om op 1 mei conform het reglement te beginnen met het opmaken van deze registers – die beter bekend staan als de stemkohieren – en deze vóór 1 juli te voltooiën.⁹⁰ Vrijwel alle grietmannen gaven hieraan gehoor, behalve die van Menaldumadeel en Het Bildt. Voor deze grietenijen zou het kohier pas in 1655 tot stand komen.

In de stemkohieren werden dorpsgewijs en voorzien van een volgnummer de ‘goederen’ of ‘plaatsen’ geregistreerd, waaraan naar ouder gewoonte of aanbreng (floerenbelastingplichtigheid) stemrecht was verbonden. Dat gebeurde door het

⁸⁸ In 1698 werden ‘alle goederen door publycke vooghdn geadministreert’ alsmede kerkelijke goederen van de stemming uitgesloten; *CHB* VI, 310 vv.; Guibal, *Democratie*, 81.

⁸⁹ Zie hiervoor p. 337.

⁹⁰ TR, GBF inv.nr. 2321 f. 21v (res. GS 9 maart 1640); *CHB* V, 455.

noteren van de namen van de eigenaars en de gebruikers, ongeacht de vraag of zij het stemrecht mochten uitoefenen.⁹¹ Het stemrecht was voorbehouden aan uitsluitend niet-rooms-katholieke edelen en eigenerfden (andere dissenters werden niet genoemd), maar omdat een boerderij in eigendom kon overgaan van een katholieke naar een niet-katholieke eigenaar werden ook de katholieke eigenaars genoteerd.⁹² Hun godsdienstige gezindheid werd echter vaker niet dan wel aangegeven.⁹³ Hoewel grondeigendom nu de basis was geworden voor het stemrecht, werd nergens, behalve in Barradeel en Franekeradeel, de grootte van de stemhebbende of -dragende plaatsen vermeld. Dat was geheel conform het reglement, want daarin werden geen eisen gesteld aan zowel de hoeveelheid grond die iemand ten minste in bezit moest hebben om een stem te kunnen uitbrengen of volmacht te kunnen zijn als aan de grootte van de plaatsen. En dat terwijl in eerdere hervormingsvoorstellen wel degelijk was voorgesteld het stemrecht te beperken. Gevraagd was dat iemand om een stem te kunnen uitbrengen ten minste dertig florenen in de hoge kwartieren, twintig in de lage en tien in de Wolden behoorde te schieten, dus in bezit moest zijn van een volwaardige boerderij. Ook had men alleen de 'schotschietende plaatsen, die sedert 40 of 50 jaar herwaerts de possessie hebben gecontinueert' voor het stemrecht in gedachten gehad. Een en ander gold eveneens voor de vereisten voor het volmachtschap. De Raad van State wilde dat zowel edelen als eigenerfden in de grietenij, waarvoor zij gekozen werden, dertig florenen schoten in de hoge kwartieren, twintig in de lage en vijftien in de Wolden. In een ander voorstel was zelfs sprake van geweest dat hij ten minste 10.000 gulden 'in bonis' diende te hebben.⁹⁴

De omstandigheid dat de oppervlakte van de stemhebbende plaatsen er niet toe deed had belangrijke gevolgen, zowel voor de registratie van bestaande plaatsen als voor de toekomstige praktijk van het stemrecht. Niet alleen de volwaardige agrarische bedrijfseenheden, die het overgrote deel uitmaakten, hadden en behielden stemrecht, maar ook kleine bedrijfjes of zelfs huissteden – ook 'stellen', 'hornlegers' of 'soolsteden' genoemd – van boerderijen die soms al lang geleden uit elkaar waren gevallen en waarvoor geen of heel weinig floreenbelasting werd betaald. Omdat het systeem in 1640 werd gefixeerd bleven dergelijke huisplaatsen zonder huis, die slechts met veel moeite of in het geheel niet te traceren zijn, tot in de achttiende eeuw hun stemrecht behouden.⁹⁵ Sterker nog, ook na 1640 konden nieuwe 'stemhebbende stellen' worden gecreëerd door van een stemdragende sate het land

91 In slechts enkele grietenijen, zoals Barradeel, werd ook de naam van de plaats vermeld.

92 De stemmen van katholieke eigenaren waren 'slapend' of 'caducq'. Zodra de plaats overging in niet-katholieke handen kon het stemrecht weer worden uitgeoefend.

93 Zie p. 76.

94 Zie hoofdstuk 6 noot 84, hoofdstuk 7 noot 14 en 19 en voor een m.i. onjuiste voorstelling van de gang van zaken, maar een juiste conclusie Algra, *Em*, 153.

95 Pas in 1748 werd met het Reglement Reformatoir van dat jaar bepaald dat onder het hornleger een zeker minimum aantal pondematen aan land moest worden gebruikt en dat er een huis op moest staan, anders was de stem 'caducq'; zie o.m. Spanninga, 'De regeringsvorm', 138-141 en dez., 'Beginsel en belang', 23.

te verkopen, uitgezonderd het hornleger of boerenerf, en het huis te laten afbreken, zonder dat het stemrecht werd aangetast. Zo kon het stemrecht in toenemende mate worden losgekoppeld van grondbezit en ontstonden ‘rotten boroughs’.⁹⁶

Ongetwijfeld heeft het boekstaven van de stemhebbende plaatsen tot misbruiken aanleiding gegeven. Voor de regenten, de grietmannen en hun familieleden voorop, was het stemrecht immers de basis van hun politieke macht. Zij zullen ernaar gestreefd hebben – en verkeerden ook in de positie dat te kunnen doen – om zoveel mogelijk stemmen op hun conto te schrijven. Zij wisten zich nu plotseling heel goed te herinneren dat op sommige boerenerven, waaronder geen of weinig land meer werd gebruikt en geen of maar weinig floreenbelasting werd betaald, van oudsher stemrecht rustte. Daarom waren zij er als de kippen bij – het was nu of nooit – om deze perceeltjes, mits in hun eigendom, op het kohier gebracht te krijgen. Voor Barradeel bijvoorbeeld is vastgesteld dat dergelijke ‘stemmende stellen’ vaak eigendom waren van de grietman of zijn naaste verwanten.⁹⁷ Ook waren zij in de gelegenheid om er voor te zorgen dat de stemmen van (mogelijke) tegenstrevers juist niet te boek werden gesteld. In 1655 werd grietman Tjalling van Eysinga door de ingezetenen van Marssum in Menaldumadeel ervan beschuldigd dat hij in zijn functie ‘als officier’ bij het opmaken van het stemkohier eerder dat jaar een sate van Cornelius Kinnema in Marssum voor slechts één stem had aangeslagen. Deze sate zou echter voor twee stemmen moeten gelden omdat het geheel voorheen uit ‘twee besondere plaatsen’ had bestaan. Eysinga zou dit hebben gedaan ‘tegens recht en reden, alleene uyt pure piquanterye en onderlinge partyschap, waarmede hy tegen de heere Kinnema was ingenomen’.⁹⁸

Of het nu was uit onwetendheid of opzettelijk, in 1640 werden tal van stemhebbende plaatsen niet op het kohier gebracht. In 1648 droegen Gedeputeerde Staten aan de Staten voor, dat er veel kwesties waren over het stemrecht, omdat door sommigen werd geklaagd dat hun ‘landen, plaatsen en stellen’ in 1640 waren ‘verbij gegaan’.⁹⁹ Bekend is dat in Leeuwarderadeel zelfs twee dorpen waren overgeslagen (Finkum en Swichum) en 149,5 stemhebbende plaatsen in tien van de overige twaalf dorpen van deze grietenij. In Westdongeradeel werd eveneens in twaalf van de veertien dorpen een aantal plaatsen overgeslagen, 61 in totaal. Pas in 1698, toen voor het eerst een algehele herziening van de stemkohieren plaatsvond, werden deze alsnog geregistreerd en kwam het totaal aantal stemmen uiteindelijk op 9990,75

96 Het stemreglement van 1698 heeft dit in de hand gewerkt; Guibal, *Democratie*, 82–84. Zie voor de praktijk in de achttiende eeuw o.m. Spanninga, ‘De regeringsvorm’.

97 Mol en Noomen, *Prekadastrale Atlas*, 12–13.

98 *Aen de Edele Moghende Heeren Staten van Frieslandt* (1655), bijlage C. Eysinga kwam hiertegen in verweer door een eigen pamflet te publiceren: *Noodige, ja af-geperste, remonstrantie* (1655). Het hooglopende geschil betrof de predikantsverkiezing van Marssum, zie ook Romein, *Naamlijst*, 60.

99 De Staten besloten dat zij binnen een jaar en op eigen kosten hiertegen bezwaar konden maken; *CHB V*, 514–515. Hoewel tussentijds voor enkele grietenijen wel nieuwe stemkohieren werden opgemaakt (zie p. 375), vond pas in 1698 een algehele revisie plaats.

stemmen in 30 grietenijen en 344 dorpen (zie tabel 2 en 3). De conclusie moet dan ook zijn dat de grietmannen en hun aanhang, die in 1640 op de Landdag domineerden, bij het aannemen van het stemreglement uit welbegrepen eigenbelang handelden door het stemrecht slechts te verbinden aan de eigendom van plaatsen die dat recht naar ouder gewoonte *of* aanbreng hadden, zonder dat grootte of floreenplichtigheid van die plaatsen daarbij een rol speelde.

De nieuwe regels met betrekking tot het stemrecht hadden op langere termijn ingrijpende gevolgen, waarvan de grietmannen het meest hebben geprofiteerd. Omdat zij de *fine fleur* van de Friese politieke elite vormden, was het ambt als middel tot sociale stijging erg in trek en streefden zittende grietmannen ernaar het binnen de familie te houden, want daarmee kon deze *obenbleiben* en bleef de eer en het prestige van het geslacht gehandhaafd – in de laatste paragraaf van dit hoofdstuk zullen we daarvan nog enkele treffende voorbeelden tegenkomen. Vóór 1640 moesten twee belangrijke obstakels worden genomen om grietman te kunnen worden: het electoraat van talrijke eigenerfde boeren, pachtboeren en veelal kleine grondeigenaren in de grietenij moest worden gewonnen om op de nominatie te komen en vervolgens moesten de Gedeputeerden van de plattelandskwartieren en de stadhouder uit deze nominatie een keuze maken. Maar met het nieuwe stemreglement van 1640 berustte het stemrecht eenduidig bij de grondeigenaren en waren de pachtboeren, die altijd een onzekere factor bij de verkiezingen waren geweest, van stemrecht uitgesloten. Bovendien was nu in de stemkohieren precies geregistreerd aan welk grondbezit stemrecht was verbonden. Voor de kandidaten voor het grietmansambt en het volmachtschap ten Landdage was nu de mogelijkheid geschapen volstrekt onafhankelijk te worden zowel van andere grondeigenaren in de grietenij als van hun confraters in Gedeputeerde Staten en niet te vergeten van de stadhouder. De strategie was even simpel als doeltreffend: wie er in een grietenij in slaagde de meerderheid van stemmen in bezit te krijgen in de meerderheid van dorpen, kon zelf bepalen wie er tot volmacht ten Landdage werd gekozen en ook wie er bij een vacature van het grietmansambt op de nominatie kwamen. Was zo'n stemrechtmonopolie eenmaal tot stand gekomen, dan was familieopvolging in het grietmansambt, met inbegrip van de afvaardiging naar de Landdag, in de toekomst zekergesteld. Kuiperijen in de grietenij en kongsivorming bij de grietmansverkiezing in het college van Gedeputeerde Staten behoorden dan voor zo'n gemonopoliseerde grietenij tot het verleden.

De toenemende machtsconcentratie bij een steeds kleiner wordende groep adellijke en patricische grietmansfamilies na 1640 was het gevolg van het streven naar stemrechtmonopolies en laat zich heel goed volgen omdat in 1698 nieuwe stemkohieren werden opgesteld, die daarna om de tien jaar werden vernieuwd. De eerste onderzoeker die van deze onderzoeksmogelijkheid gebruik heeft gemaakt is J.A. Faber. In zijn bekende artikel over 'De oligarchisering van Friesland in de tweede helft van de 17de eeuw' concludeerde hij dat de regenten of lieden met een 'regentachtige' naam in 1640 26% van de stemmen bezaten en in 1698 38%. Met deze

stemmen hadden zij in 1640 als collectief de meerderheid in 64 dorpen (19%) en in 1698 in 180 (53%). Uit deze cijfers kan worden afgeleid dat de regenten juist in de kleinere dorpen stemdragende plaatsen kochten teneinde met zo weinig mogelijk stemmen en ook met zo min mogelijk geld een meerderheidspositie te kunnen verwerven.¹⁰⁰ In politiek opzicht was echter niet het collectieve stemmenbezit van de regenten van belang, maar hun individuele machtspositie. Om de ontwikkeling van deze machtsposities te bepalen, hebben we voor de jaren 1640, 1698, 1758 en 1788 aan de hand van de stemkohieren nagegaan, hoeveel stemmen individuele personen hadden, in hoeveel dorpen zij een meerderheid van stemmen hadden en in welke grietenijen zij een stemmenmonopolie wisten te verwerven. Van dit onderzoek, waar we in een afzonderlijke publicatie uitvoeriger verslag hopen uit te brengen, geven we hier voor de eerste drie peiljaren enkele globale resultaten.¹⁰¹

Wat betreft het aantal stemmen hebben we ons uit praktische overwegingen beperkt tot personen die over de gehele provincie tenminste vijf stemmen bezaten. In 1640 waren dat er 202, in 1698 211 en in 1758 192. Er valt een sterke toename te constateren in het aantal stemmen dat deze groep gemiddeld in bezit had: ruim elf stemmen in 1640, bijna twintig in 1698 en ruim 26 in 1758. Opvallend is dat in 1640 de meeste eigenaren nog te vinden zijn in de categorie van vijf tot negen stemmen (zie tabel 11). Daarna vindt een verschuiving plaats en krijgen de grote eigenaren in toenemende mate steeds meer stemmen ten koste van de kleinere. In 1640 hadden de eigenaren van vijf tot negen stemmen nog 32,9% van alle stemmen in bezit, in 1698 14,9% en weer zestig jaar later nog maar 11,8%. In 1640 was Fockjen van Smينيا, weduwe Frederick van Hillema, de grootste met 45 stemmen, in 1698 Tjaard van Aylva, grietman van Wonseradeel met 206 stemmen en in 1758 Johan Vegilin van Claerbergen, grietman van Doniawerstal met 239 stemmen. De vijftien grootste stemmeneigenaren hadden in 1640 460 (20,1%), in 1698 1309 (31,5%) en in 1758 2026 stemmen (40,4%). Overigens werd, vooral in de eerste helft van de achttiende eeuw, het verband tussen stemmen- en grondbezit steeds losser doordat het stemrecht aan het hornleger (erf) van de boerderij verbonden was en regenten en hun familieleden in toenemende mate slechts het hornleger in eigendom hadden en niet de bijbehorende landerijen.

In 1640 hadden de grietmannen gemiddeld slechts enkele stemmen meer in bezit dan de gemiddelde eigenaar van vijf stemmen of meer. In de decennia daarna werd

¹⁰⁰ Faber, 'Oligarchisering' en Faber, *Drie eeuwen* I, 349-360, aangehaald in De Vries en Van der Woude, *Nederland*, 617-618.

¹⁰¹ Zie hiervoor: Spanninga, 'Friese politieke elite', 'Beginsel en belang' en voor een case-study 'De regeringsvorm'. De stemkohieren van het jaar 1788 laten we hier buiten beschouwing vanwege het in 1748 aangenomen Reglement Reformatoir. Veel stemmen waren toen ongeldig geworden omdat niet werd voldaan aan de in dit reglement gestelde vereisten ten aanzien van een huis op het hornleger en onder het hornleger gebruikte landerijen. In de hier aangehaalde cijfers voor het jaar 1758 zijn deze bepalingen niet verdisconteerd, omdat zij min of meer de situatie voor het midden van de achttiende eeuw representeren. Zie voor het Reglement Reformatoir onder meer Guibal, *Democratie*, 190 vv.

Tabel 11 Verdeling van stemmen over stemmeneigenaars van vijf stemmen of meer

	1640			1698			1758*		
cat.	aantal	stemmen	%	aantal	stemmen	%	aantal	stemmen	%
5-9	110	753	32	90	619	14	86	594	11
10-49	92	1534	67	104	2095	50	80	1730	34
50-99				14	963	23	14	949	18
100-149				2	276	6	8	972	19
150-199							2	319	6
200-249				1	205	4	2	453	9
totaal	202	2287	100	211	4159	100	192	5020	100

* buiten de bepalingen van het in 1748 aangenomen Reglement Reformatoir

Tabel 12 Aantal stemmen van grietmannen en hun naaste familieleden die tenminste vijf stemmen hadden en overige eigenaars van vijf stemmen of meer

	grietmansfamilies				overige eigenaars			
jaar	aantal eig.	aantal stemmen	gem.	ind. stem. 1640=100	aantal eig.	aantal stemmen	gem.	ind. stem. 1640=100
1640	45	668	14,8	100	157	1619	10,3	100
1698	64	2215	34,6	332	147	1945	13,2	120
1758	64	3256	50,9	487	128	1765	13,8	109

Tabel 13 Aantal stemmen van grietmannen en hun naaste familieleden in en buiten de eigen grietenij, inclusief stemmen van grietmannen met minder dan vijf stemmen

	in de eigen grietenij		in andere grietenijen		totaal	
jaar	aantal	index	aantal	index	aantal	index
1640	373	100	306	100	679	100
1698	1370	367	857	280	2228	328
1758	2606	699	663	217	3270	482

het een inter- en intragenerationeel feest voor veel van deze regenten en hun naaste familieleden. In 1640 stonden er zeven grietmannen, oud-grietmannen of grietmansweduwen op bovengenoemde de lijst, in 1698 dertien en in 1758 elf. Het stem-

Tabel 14 Stemrechtposities van individuele eigenaars in de dorpen

jaar	aantal dorpen	een kwart tot de helft		de helft of meer		meer dan een kwart totaal	
		aantal	%	aantal	%	aantal	%
1640	342	51 (57)	14,9	12 (13)	3,5	63 (70)	18,4
1698	344	127 (143)	36,9	36 (36)	10,5	163 (179)	47,4
1758	344	134 (159)	39,9	89 (89)	25,9	223 (248)	64,8

N.B. Aantallen stemrechtposities in dorpen waar meerdere eigenaren elk de helft of een ten minste een kwart tot de helft in eigendom hebben, worden aangegeven tussen haakjes. Stemmen van corpora (die na 1698 'caducq' waren) zijn voor alle drie de jaren niet meegerekend.

Tabel 15 Stemrechtposities van grietmansfamilies in de grietenijen

jaar	I	II	III	IV	totaal*
1640	0	1	1	27	29
1698	1	9	7	12	29
1758	13	10	3	3	29

I De meerderheid van stemmen in de helft of de meerderheid van dorpen

II Ten minste een kwart van de stemmen in de helft of de meerderheid van dorpen of de helft of de meerderheid van stemmen in ten minste een kwart van de dorpen

III Een kwart of meer van de stemmen in ten minste een kwart van de dorpen

IV Minder dan een kwart van de stemmen in ten minste een kwart van de dorpen.

* De grietenij Het Bildt is wegens afwijkend karakter buiten beschouwing gelaten.

menbezit van de grietmannen en hun naaste familieleden¹⁰² nam van 1640 tot 1758 veel sterker toe dan dat van de overige stemmenbezitters (tabel 12). Een ander gevolg van het streven naar stemrechtmonopolies was dat de stemmen van de grietmansfamilies steeds sterker geconcentreerd werden in de 'eigen' grietenijen (tabel 13). Met de accumulatie van stemmen nam ook het aantal dorpen waar één persoon meer dan een kwart of de meerderheid van de stemmen in eigendom had sterk toe (tabel 14).

De monopolisering van het stemrecht kreeg pas echt haar beslag op het niveau van de grietenijen (tabel 15). In 1640 zijn alle grietenijen, op twee na (Achtkarspelen en Rauwerderhem), in de laagste categorie ondergebracht, anderhalve eeuw later is dat

¹⁰² Onder naaste familieleden versta ik alle verwanten in de eerste graad. Er is niet alleen gekeken naar de grietmannen, maar ook naar hun verwanten, omdat vanwege het erfrecht stemmenposities na verloop van vele decennia de neiging hadden weer uiteen te vallen, waarvoor de politieke elite overigens een speciale strategie ontwikkelde, door het instellen van fideicommissen, het sluiten van huwelijken binnen de eigen kring of vererving op de oudste zoon van de stemdragende plaatsen (waaronder de 'losse' hornlegers die slechts politieke waarde vertegenwoordigden en amper een economische).

bij slechts één grietenij het geval (Leeuwarderadeel). In Achtkarspelen was in 1640 sprake van een 'grietsmansfamilie', die geheel alleen werd gevormd door grietman Tjerck van Boelens. Hij had met zijn bezit van 30,5 stemmen in die grietenij in één dorp de meerderheid en in een ander dorp ruim een kwart van de stemmen. In Rauwerderhem werd de dienst uitgemaakt door oud-grietman Pieter van Eysinga en diens twee zonen Tjalling (grietman sinds 1640) en Ede, die met zijn drieën 30 stemmen bezaten. Deze stemmen leverden in deze grietenij van zes dorpen in drie dorpen de meerderheid en in één dorp ruim een kwart van de stemmen op, zodat bijna een absoluut stemmenmonopolie was bereikt. In 1698 was het aantal grietenijen in de categorieën II en III sterk toegenomen en verschijnt voor het eerst een volledig door één familie gemonopoliseerde grietenij: Hemelumer Oldeferd, dat in totaal 627 stemmen telde. Hier hadden de Franeker professor Johannes van der Waeijen en zijn zoon grietman Jacobus samen 121,47 stemmen (19,4%), waarmee zij in vijf van de negen dorpen een meerderheid hadden. Vervolgens steeg in de eerste helft van de achttiende eeuw het aantal volledig gemonopoliseerde grietenijen, en wel van één in 1698 tot dertien in 1758. Hierdoor nam het aantal grietenijen in categorie III af en stagneerde de toename van categorie II, omdat grietenijen van een lagere categorie meestal waren opgeschoven naar een hogere. Wanneer we bovenstaande gegevens combineren met de cijfers betreffende de eigenaars van vijf stemmen en meer, dan blijkt dat de gezamenlijke grietsmansfamilies in de categorieën I, II of III een steeds groter deel van het totaal aantal stemmen – dat tussen 1640 en 1758 ook nog meer dan verdubbelde – in bezit kregen. Of, met andere woorden, de stemmen van eigenaren van vijf stemmen en meer gingen in toenemende mate deel uitmaken van de stemmencomplexen van de grietsmansfamilies in één van de categorieën I, II of III.

Wanneer we kijken naar de geografische spreiding van de stemmenmonopolies en bijna-monopolies over de provincie, dan begint de stemmenconcentratie vooral in de kleigebieden van Oostergo en Westergo, kwartieren waar de adel vanouds veel grondbezit had, maar waar het vanwege de sterke concurrentie tussen de adellijke grondbezitters – die vaak in meerdere grietenijen landerijen hadden – erg moeilijk was een monopolie op te bouwen. Sommige adellijke grietmannen of grietmannenfamilies kwamen dan ook in de financiële problemen vanwege een al te uitbundig aankoopbeleid. Uiteindelijk zouden in de achttiende eeuw de meeste monopolies ontstaan in Zevenwouden, zuidelijk Westergo en het oosten van Oostergo, waar veel minder grootgrondbezit voorkwam, de grond veel goedkoper was en veel kleine eigenerfde boeren konden worden uitgekocht.¹⁰³

Volgens Faber en in navolging van hem De Vries en Van der Woude streefden de regenten doelbewust naar de beschikkingsmacht over het grietsmansambt en andere goedbetaalde ambten om het verlies aan inkomsten uit hun grondbezit, die met de neergaande agrarische conjunctuur na ongeveer 1660 afnamen, te kunnen compen-

103 Zie hiervoor ook p. 222.

seren.¹⁰⁴ De door Faber gesignaleerde oligarchiseringstendensen zijn echter al direct na 1640 begonnen – gelegenheid maakt de dief – en pas later en in tweede instantie lijkt voor veel regenten de noodzaak tot compensatie dringender te zijn geworden, bijvoorbeeld om een volgens de adellijke eer vereiste levensstijl te kunnen blijven voeren.

Stadhouder en Steden

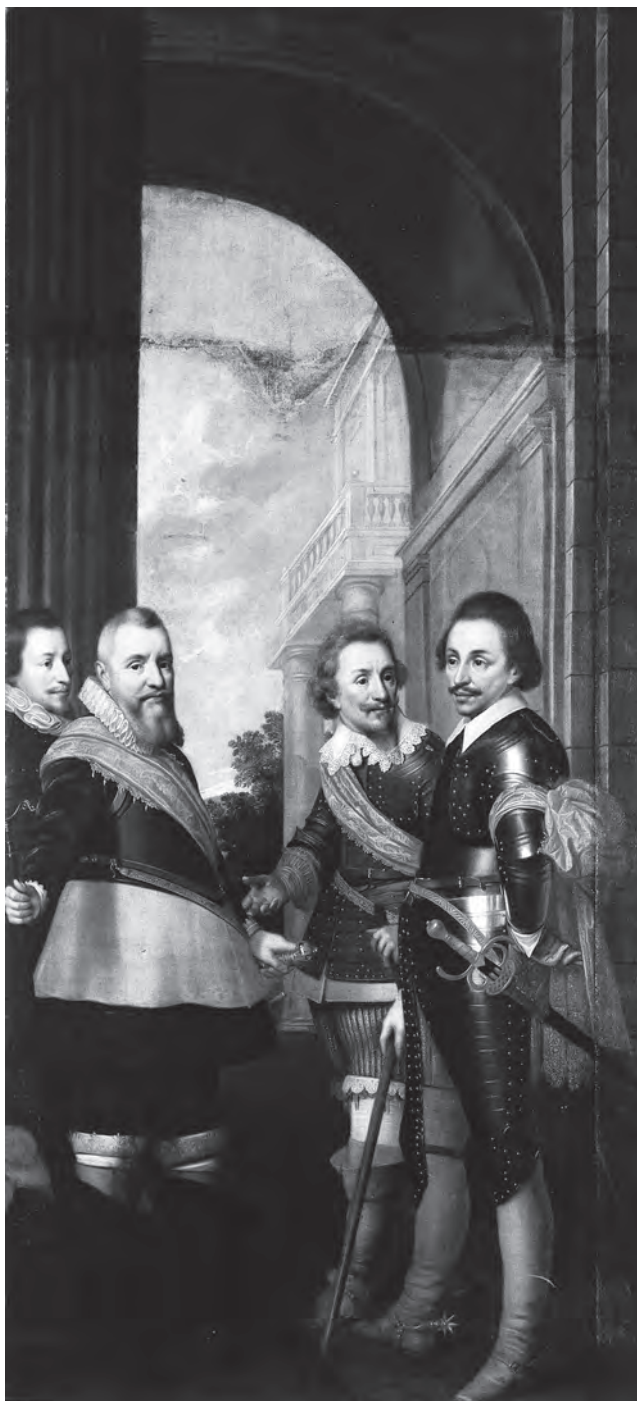
Omstreeks 1631 of 1632, mogelijk vlak voordat Ernst Casimir naar het slagveld vertrok om vervolgens in juni 1632 bij Roermond te sneuvelen, kreeg Wybrand de Geest opdracht voor een van de zalen van het stadhouderlijk hof in Leeuwarden drie enorme schilderijen van ruim drie bij anderhalve meter te vervaardigen. Behalve Ernst Casimir zelf werden drie van zijn ooms, drie broers en vier oomzeggers ten voeten uit en geharnast afgebeeld. Allen hadden gediend in het Staatse leger, hadden een rol gespeeld in de strijd tegen Spanje en waren soms voor de goede zaak gesneuveld. Opmerkelijk is, dat alleen graven van Nassau-Dietz, Nassau-Dillenburg en Nassau-Siegen op deze staatsieportretten voorkomen. De enige oom van Ernst Casimir die geen plaats werd gegund was Willem, prins van Oranje. Ook Willems zonen, Ernst Casimirs volle neven Maurits en Frederik Hendrik, schitteren door afwezigheid.

De boodschap van deze portretgroepen is duidelijk. Na de inname van Den Bosch in 1629 – waarbij ook Ernst Casimir als veldmaarschalk en belangrijkste onderbevelhebber een belangrijke rol had gespeeld¹⁰⁵ – was de macht en het aanzien van Frederik Hendrik sterk toegenomen. Met deze portretgroepen heeft de Friese stadhouder volgens kunsthistoricus Lyckle de Vries ‘het toenemende verschil tussen zijn Hollandse verwant en zichzelf ontkend, door beider gelijkaardige afstamming te demonstreren en door te laten zien dat hij en zijn verwanten niet minder voor de vrijheid over hebben gehad dan de Stedendwinger Frederik Hendrik’.¹⁰⁶ Dat Ernst Casimir het leven liet op het slagveld, wellicht nog voordat de kunstenaar zijn laatste penseelstreken had gezet, verleent dit geschilderde heldenpantheon achteraf nog meer betekenis.

¹⁰⁴ Faber, *Drie eeuwen* I, 359-360; De Vries en Van der Woude, *Nederland*, 618.

¹⁰⁵ Zie De Cauwer, *Tranen van bloed*.

¹⁰⁶ De Vries, *Wybrand de Geest*, 16-17, 80-81; Hoekstra, ‘Wybrand de Geest’. De afgebeelde personen zijn geïdentificeerd als de zonen van Willem de Rijke (uitgezonderd Willem van Oranje): Jan de Oude, Lodewijk, Adolf en Hendrik. Vervolgens vier zonen van Jan de Oude, te weten Willem Lodewijk, Filips, Ernst Casimir en Lodewijk Günther (de zonen Jan ‘de Middelste’ en George ontbreken). Ten slotte vier neven van Ernst Casimir, namelijk Adolf, Johan Ernst en Jan (zonen van Jan ‘de Middelste’) en Albert (zoon van George). Opmerkelijk is dat Jan ‘de Jongste’ van Nassau-Siegen (1583-1638) wel in het Staatse leger diende, maar naderhand rooms-katholiek werd en in 1619 in dienst trad van de Habsburgse vijand; Ernst Casimir leverde zelfs meermalen rechtstreeks strijd met hem; Poelhekke, *Frederik Hendrik*, 284, 306.

Afb. 21 Groepsportret van vier graven van Nassau-Dietz, door Wybrand de Geest. Van links naar rechts Lodewijk Günther, Willem Lodewijk, Ernst Casimir en Philips van Nassau-Dietz.

Ernst Casimirs oudste zoon Hendrik Casimir, in 1632 nog maar negentien jaar oud, trad als waardig lid van de familie in de voetsporen van zijn vader. In 1630 werd hij kolonel in het Staatse leger en nadat hij stadhouder en kapitein-generaal van Friesland, Groningen en Drenthe was geworden nam hij deel aan het beleg van Maastricht. Vier jaar later was hij nauw betrokken bij de belangrijke strijd om Schenkenschans. In 1637 nam hij deel aan de belegering van de Nassaustad Breda. Aan het hoofd van zijn troepen had hij eerst met veel bravoure getracht de stad te berennen, dus bij verrassing in te nemen. Dat was mislukt, waarna de stad voortvarend door Frederik Hendrik werd belegerd. Na een strijd van elf weken, waarbij de Friese stadhouder als bevelhebber over negentig compagnieën licht gewond raakte, werd de stad ingenomen.¹⁰⁷ Met ‘plein de feu de la jeunesse’ trok de jonge edelman in 1640 opnieuw ten strijde, vastbesloten zijn reputatie van onverschrokkenheid waar te maken en zich een waardig lid van de familie te tonen. Bij een riskante en zelfs onbesuisde militaire actie bij Hulst, waarbij ook zijn jongere broer Willem Frederik onversaagd meevocht, werd hij echter neergeschoten. Ruim een week later, op 12 juli 1640, bezweek Hendrik Casimir aan zijn verwondingen.¹⁰⁸ Een vijandelijk officier roemde hem als ‘de braveste Cavellier van Nederlandt’.¹⁰⁹

Was Hendrik Casimir zeker een dapper soldaat, een slim en behendig politicus was hij niet.¹¹⁰ Hij was stadhouder van Friesland geworden dankzij het feit dat aan zijn vader vlak voor diens overlijden voor hem de survivance was vergund. Dat de Staten de jonge stadhouder flink aan banden wilden leggen en niet van plan waren een dergelijk gebaar opnieuw te maken, blijkt uit zijn instructie, waarin hem werd verboden ooit zelf om survivance te vragen en hij, vooral op militair terrein, nog minder speelruimte kreeg toebedeeld dan zijn vader had gehad.¹¹¹ Zal dit al moeilijk te verteren zijn geweest voor de nogal *draufgängerische* Hendrik Casimir, de gebeurtenissen die drie jaar later plaatsvonden waren dat nog meer. Zoals we hebben gezien besloten de Staten van Friesland toen, in 1635, om het recht van magistraatsbestelling in negen van de elf steden aan de stadhouder en het Hof te ontnemen en aan deze steden zelf toe te kennen. Deze aanzienlijke beperking van de stadhouderlijke bevoegdheden moet hij als een klap in het gezicht hebben ervaren. Om zijn eer en die van zijn familie te redden en een uitweg te vinden uit het politieke moeras wist hij geen andere oplossing te bedenken dan een militaire. De door hem geplan-

107 Schulten, ‘Het beleg’; Van Ditzhuyzen, *Oranje-Nassau*, 121.

108 Kooijmans, *Liefde*, 21-27 en 279 noot 10.

109 Van den Sande, *Nederlandsche Historie*, 217a.

110 Volgens een voorstander als raadsheer Van den Sande was hij evenwel ‘seer sorchvoldich om sijne Gouvernemen ten in rust ende Vrede te regeren, alle abusen, verschillen, ende questien wech te nemen, wetende hem in de verscheydene humeuren der ingesetenen, so in tegenspoet als voorspoet, wel te schicken (gelijck tot meermalen ende insonderheit in de jaren 1635 ende 1636 ghenoech gebleken is) met gedult, sachtmoedicheydt, ende lavieren, alle swaericheden overwinnende, ende mits dien alle herten, selfs oock sijner vyanden, aen hem treckende’; Van den Sande, *Nederlandsche historie*, 217a-217b.

111 Zie p. 186.

de militaire coup – alsof een militaire veste berend moest worden – liep echter uit op een faliekante mislukking.¹¹² Hij bleef dus in zijn eer gekrenkt, kreeg waarschijnlijk een nog grotere aversie van de Friese politiek – en het gros van de Friese regenten van hem – en het stadhoudelijk gezag daalde tot een voor Friese begrippen absoluut dieptepunt.

Nadat de Raad van State in Friesland op het toneel was verschenen, onder meer met het oogmerk de vrije magistraatsbestelling terug te draaien, hield Hendrik Casimir zich voortdurend op de vlakte. Gedurende de anderhalf jaar dat de Raad in Friesland verbleef, werd weliswaar nu en dan met hem overlegd, vooral wanneer er soldaten dienden te worden ingezet. Voor het overige liet hij verder alles geheel over aan de heren van de Raad, die hij vanuit zijn legerkamp buiten Friesland meermalen alle succes toewenste. Juist vanwege zijn functies als officier in het Staatse leger was hij vaak lang afwezig – van 22 mei tot 17 december 1637 bijvoorbeeld liet hij zich in het geheel niet op zijn Friese thuisbasis zien – en wanneer hij wel in Leeuwarden resideerde, liet hij bij de vergaderingen van de hem nogal vijandig gezinde Gedeputeerde Staten vaak verstek gaan.¹¹³ Hoe dan ook genoot hij onvoldoende gezag – en daarvan zal hij zich ook terdege bewust zijn geweest – om de Friese regenten tot de orde te kunnen roepen. Toen de Raad van State uiteindelijk in 1637 de vrije magistraatsbestelling ongedaan wist te maken, kreeg alleen de stadhouder het recht stadsbestuurders aan te wijzen. Daardoor werd zijn positie, althans in potentie, sterker dan ooit tevoren, maar dat was niet dankzij maar ondanks de inzet van Hendrik Casimir.

Voor de Raad was een vergroting van de macht en het gezag van de stadhouder geen doel op zich geweest, maar slechts een middel om bestendiger verhoudingen te scheppen in de Friese politiek zodat het gewest zich vooral in financieel opzicht beter ging voegen in het geheel van de Republiek. Hierbij werd de Raad gesteund en gestuurd door Frederik Hendrik, die steeds de sterke man op de achtergrond was. Ook Oranje had er immers groot belang bij dat de geldstroom voor het leger uit Friesland weer op gang kwam. Dat hij daarbij tegelijkertijd zijn neef, strijdmaker én concurrent deels kon verlossen uit zijn Friese keurslijf was een bijkomend voordeel, al was het maar om deze aan zich te verplichten. Maar Oranje heeft ongetwijfeld ook voor de langere termijn zijn persoonlijk belang en dat van zijn nazaten niet uit het oog verloren. Door de benoeming van zijn twintigjarige, vrijgezelle achterneef was het niet ondenkbaar dat hij, Frederik Hendrik, of zijn zoon ooit nog eens stadhouder van Friesland zou worden. En dan zou hij geen genoegen hoeven te nemen met een beperking van bevoegdheden waarvan in een gewest als Holland geen sprake was, want daar was hij niet aan een dergelijke instructie gebonden en had hij als vanzelfsprekend de electie van de stadsbesturen.¹¹⁴

¹¹² Zie p. 246 vv.

¹¹³ Zie hiervoor ook hoofdstuk 6 noot 36.

¹¹⁴ Dit laatste hield evenwel niet in dat hij gemakkelijk greep kon krijgen op het omvangrijke Hollandse

Ofschoon Frederik Hendrik nooit het achterste van zijn tong liet zien,¹¹⁵ is het duidelijk dat hij de ambitie had om stadhouder van alle gewesten te worden en zo zijn aanzien in binnen- en buitenland te vergroten. Zijn in 1625 overleden halfbroer Maurits was in zijn laatste levensjaren stadhouder geweest van alle gewesten, behalve van Friesland. Frederik Hendrik was hem opgevolgd in slechts vijf gewesten; de stadhoudersschappen van Groningen en Drenthe waren in 1625 aan zijn neus voorbij gegaan omdat deze gewesten de voorkeur gaven aan de Friese stadhouder Ernst Casimir. In 1632, na diens overlijden, kon Frederik Hendrik niet in aanmerking komen voor het Friese stadhouderschap omdat de Staten van Friesland vlak daarvoor – blijkbaar vooral om hem op afstand te houden – de survivance hadden verleend voor Hendrik Casimir. De Friese Staten hechtten zoveel belang aan een aparte stadhouder voor de noordelijke gewesten, dat zij een delegatie naar Groningen stuurden om op het nut daarvan te wijzen en Hendrik Casimir aan te bevelen. Gesteld werd dat hun vrijheid met zich mee bracht dat ‘de autoriteyt wat verdeelt wierde’, en dat men beducht moest zijn voor de ‘al te groote macht ende gesach van prins Hendrick’, die in zijn gewesten door de verleende survivance voor diens zoon het ‘erfrecht’ op die functie verkregen leek te hebben en daardoor een positie had die die van een soevereine vorst benaderde.¹¹⁶

Hendrik Casimir werd inderdaad door Friesland, Groningen en Drenthe als stadhouder aangenomen, tot grote ergernis van Frederik Hendrik, die uit rancune zijn neef in bijvoorbeeld Drenthe behoorlijk zou gaan tegenwerken.¹¹⁷ Om te voorkomen dat Hendrik Casimir eveneens een quasi-monarchale positie zou verkrijgen, werd hem evenals in Friesland ook in Groningen verboden om survivance te verzoeken.

Zoals gezegd raakte de dappere Hendrik Casimir in juli 1640 dodelijk gewond bij Hulst. Een week later blies hij zijn laatste adem uit, waarna onmiddellijk de wedloop om zijn stadhoudersschappen begon.¹¹⁸ Op zijn sterfbed, met zijn enige broer Willem Frederik aan zijn zijde, schreef Hendrik Casimir nog een brief aan de Staten van Friesland om deze broer als opvolger aan te bevelen. Willem Frederik had zeker een moreel recht tot opvolging in de eervolle ambten die zijn oom, vader en broer bekleed hadden, van wie de twee laatsten ook nog eens voor de goede zaak

patriciaat. Frederik Hendrik klaagde wel dat ‘mit Hollandt niet wass uyt te richten om haere continuele veranderingen’, *GP*, 689 (19/29 aug. 1649). ‘Des soomers ben ick in’t velt tegens mijne vianden en als ick tehuys kome en mene rust te hebben, dan heb noch meer moite mit de heeren Staeten van Hollandt als mit den viant’, *GP*, 225 (18/28 maart 1646). Cornelis Aerssen van Sommelsdijk vergeleek hem met een stuurman, die bij storm het schip op koers hield. De prins ontkende dat en zei: ‘ick ben als den stuyrman daer de matrosen sich tegen opwerpen en rebelleren, geven hem op het lest een voet in’t gat’; *GP*, 133 (21 april/1 mei 1645); vgl. Groenveld, ‘Frederik Hendrik’, 27.

¹¹⁵ Groenveld, ‘Frederik Hendrik’, 22.

¹¹⁶ *SSO I*, 1226a; zie ook Groenveld, ‘Gemengde gevoelens’, 32.

¹¹⁷ Heringa, ‘Zelfstandig gewest’, 391 noot 136.

¹¹⁸ Deze episode is uitgebreid beschreven door Poelhekke, *Frederik Hendrik*, 512–517; Kooijmans, ‘Hoe Willem Frederik’; Kooijmans, *Liefde*, 22–35 en Janssen, *Creaturen*, ho. I.

gevallen waren. Desalniettemin zaten Oranje en zijn aanhangers direct al op het vinkentouw om de gelegenheid te baat te nemen. Voor Willem Frederik stond zijn eer en die van zijn tak van de familie op het spel en dus besloot hij, aangemoedigd door zijn moeder, zijn machtige en bijna dertig jaar oudere Oranjeverwant te trotseren. Terwijl hij onderweg was met het stoffelijk overschot van zijn broer naar Friesland, zette hij er zijn secretaris en hofmeester, Sohnius en Ostheim, alvast aan het werk. Zij speelden in op de weerstand die er in Friese regentenkringen bestond tegen een verdere machtsuitbreiding van Frederik Hendrik. Wanneer alle gewesten onder één stadhouder kwamen, zou de 'vryheydt deses Staets' gevaar lopen, en daarom was het beter 'dat de Gouvernemenen wat verdeelt ende ghetempert waren'. Bovendien vertelden zij dat de prins op godsdienstig gebied niet zuiver op de graat was, dat hij in Holland de Remonstranten de hand boven het hoofd hield, de rooms-katholieken begunstigde en zelfs de 'Paepsche Religie sochte in te voeren'.¹¹⁹

Frederik Hendrik trachtte vooral via de Staten-Generaal zijn doel te bereiken. Er werd getracht de Friese gedeputeerden voor zijn karretje te spannen, maar die lieten zich daarvoor niet gebruiken. Ondanks hun protest besloten de overige gewesten een delegatie naar Leeuwarden te sturen, om Frederik Hendrik met klem als stadhouder aan te bevelen. Het was een uitzonderlijk besluit, waaruit eens te meer blijkt dat Frederik Hendrik grote invloed had in de Staten-Generaal. Maar de Friezen werden gewaarschuwd door de Friese gedeputeerden, die in allerijl naar huis waren vertrokken, en toen de heren van de Staten-Generaal in Leeuwarden arriveerden, was de resolutie waarbij de Staten van Friesland Willem Frederik tot hun stadhouder kozen, net genomen (waarbij de Steden een voorbehoud maakten ten aanzien van de magistraatsbestelling).¹²⁰ Frederik Hendrik was, figuurlijk althans, in alle staten en ervoer het echec in Friesland als een 'scheur in zijn mantel'. Dat hij in Groningen en Drenthe wel in zijn opzet slaagde en in het eerste gewest ook de survivance kreeg opgedragen, was voor hem slechts een pleister op de wonde en temperde zijn woede op zijn neef geenszins. Het feit dat hij nu niet – Drenthe daargelaten – van alle zeven, maar slechts van zes provincies stadhouder was, zou wel eens nadelig kunnen zijn in het streven zijn zoon te laten trouwen met een Engelse prinses.¹²¹

Niet alleen Frederik Hendrik zelf, ook zijn entourage van degenen die 'professie maeckten om te Hove wel te staen', waren uiterst verbolgen over het in Friesland

119 SSO II, 708b-709a, 747a. Eerder had Ernst Casimir een soortgelijke beschuldiging geuit aan het adres van de prins. In 1629, tijdens het beleg van Den Bosch, zou hij hebben beweerd dat Frederik Hendrik 'de Christelijcke Gereformeerde Religie ende de Regeringe vant Lant jegens sijne commissie soude onderstaen te veranderen, ende favoriseren, oock maintainen de Arminianen die 't lant willen brengen aenden Coninck van Spaignen'. De Gedeputeerden te velde kregen van de Staten-Generaal opdracht Ernst Casimir hierover te kapitellen; Poelhekke, *Frederik Hendrik*, 275-276.

120 CHB V, 458-459 (23 juli 1640). De volmachten van de Steden maakten daarbij unaniem het voorbehoud dat zij de resolutie goedkeurden, 'salfs en onvercort yder Stadt syn gerechticheit, het point van de Raadtsbestellinge rakende'. De instructie voor de stadhouder werd dezelfde dag vastgesteld; *ibidem*, 459-461.

121 SSO II, 747a.

opgelopen gezichtsverlies. Hovelingen als David de Wilhem en Constantijn Huygens spraken van een 'spottelijcken manieren van doen' en van de Friezen als 'ces rudes peuples'. Sweder van Haersolte schreef over de 'impertinentie ende onbedacheit van desen jonghen heere': Willem Frederik had zich als de mindere van de prins, als cliënt moeten schikken naar de wil van zijn patroon.¹²² Hij moest, waren zij van mening, gedwongen worden het ambt van stadhouder neer te leggen, anders zou de prins zijn neef 'soeken te ruïneeren'.¹²³ Daarom maakten zij hem het leven op meerdere terreinen zo veel mogelijk 'engh ende bangh'. Zo werd het regiment van zijn gesneuvelde broer, waarover ook hun vader ooit het bevel had gevoerd, niet aan hem gegund, maar aan de graaf van Solms, Frederik Hendriks zwager. Willem Frederik bleef gewoon ritmeester, een voor een stadhouder en kapitein-generaal ongebruikelijk lage en dus vernederende rang. Toen hij in januari 1641 in Den Haag was, werd hij 'te Hove ende by yder een, die te Hove wilde aenghenaem zijn, kout aenghesien' en durfde hij geen zitting te nemen in de Raad van State, waar hij als stadhouder nu het volste recht toe had. Zijn hofmeester Ostheim moest in Den Haag vernemen dat hij niet langer welkom was aan het hof. Secretaris Sohnius kreeg het helemaal zwaar te verduren. Hij had immers in Friesland, althans in de ogen van de Oranjepartij, de ambities van de prins in een kwaad daglicht gesteld. Hij werd om zijn lasterlijke uitspraken naar Den Haag ontboden, maar liet weten te ziek te zijn om te kunnen komen.¹²⁴

Het meest kwetsbaar was Willem Frederik echter in zijn gewest op politiek terrein, en in deze achilleshiel wist Frederik Hendrik hem het meest te treffen. Weliswaar was hij volgens Aitzema zonder problemen en unaniem door de Staten van Friesland als stadhouder gekozen, want, stelt Aitzema met enige overdrijving, 'alle van die regering waren zijnes heren broeders goede vrienden of creaturen'.¹²⁵ Maar ook op de Landdag en nu vooral daarbuiten had hij vele tegenstanders en zelfs vijanden. Zij hadden sinds 1635 het rijk alleen gehad, maar waren door de twee jaar later doorgevoerde wetsverzetten van het kussen geraakt. Deze lieden, die de Friese vrijheidsgedachte hoog in het vaandel hadden staan, waren nogal ontvanke-lijk voor beloften die nu van de zijde van Frederik Hendrik werden gedaan om hen in hun machtspositie en eer te herstellen. Dat lijkt nogal paradoxaal, want zij hadden in 1637 juist het onderspit moeten delven doordat Frederik Hendrik, weliswaar vanachter de schermen, de Raad van State had aangestuurd om hun al te radicale particularisme te bedwingen. Het was echter eerder opportunisme en het

¹²² Janssen, *Creaturen*, 45.

¹²³ Van der Capellen, *Gedenkschriften* II, 50; Janssen, *Creaturen*, 47.

¹²⁴ SSO II, 747b; verder verloop *ibidem*, 748a.

¹²⁵ SSO II, 706a. Unaniem, dat wil zeggen door alle vier kwartieren. De resolutie werd door volmachten van alle grietenijen en steden (ca. 80% van de volmachten) getekend, behalve voor Wonseradeel (Tjaard van Aylva en Regnerus Johannes Bruynsma). Andere opvallende abstinente waren Focco van Aysma (eigenerfde voor Ferwerderadeel), Johannes Onuphrius thoe Schwartzenberg (edelman voor Oostdongeradeel), Epo van Aylva (edelman voor Baarderadeel) en Sjuck van Burmania (edelman voor Wymbritseradeel).

vooropstellen van eigenbelang – wat ook gold voor Frederik Hendrik – dan kortzichtigheid en blinde ideologische gedrevenheid die deze gedepriveerde Friezen ertoe bracht op de avances van de prins in te gaan.

De twee gedeputeerden ter Staten-Generaal, die in Leeuwarden de Staten moesten overreden Frederik Hendrik als stadhouder te kiezen, hadden tevens als informele opdracht in Friesland in troebel water te vissen, vooral in de steden Sneek, Harlingen en Dokkum, waar de ontevredenheid het grootst zou zijn.¹²⁶ Nadat hun formele missie was mislukt, bleef Frederik Hendrik via zijn handlangers het vuur van de ontevredenheid verder opstoken.¹²⁷ Dat was niet zo moeilijk, want de machtsbasis van Willem Frederik was nog bijzonder smal, of, beter gezegd, hij beschikte ambtshalve nog niet over een uitgebreide en betrouwbare clientèle. Zijn overleden broer had niet de gelegenheid en de tijd gehad en wellicht ook niet zozeer de motivatie om zijn nieuwe bevoegdheden daadwerkelijk en krachtdadig in praktijk te brengen en op basis daarvan zijn bestuurlijke clientèle in de steden verder uit te breiden of te versterken.¹²⁸ En toen Willem Frederik aantrad als stadhouder – politiek onervaren en met Friesland en de Friezen naar eigen zeggen onbekend – moest hij noodgedwongen in eerste instantie terugvallen op het netwerk van zijn broer. Tegelijkertijd zag hij zich direct al geconfronteerd met een sterke oppositie, die, aangemoedigd door zijn rivaal, de poten onder zijn zetel probeerde weg te zagen.

Daar kwam nog bij dat ook de raadsheren in het Hof van Friesland, die in 1637 immers hun benoemingsrechten in de steden waren kwijtgeraakt, nu hun kans schoon zagen. Zij richtten zich op 24 juli 1640 tot de Staten van Friesland met het verzoek in hun oude rechten van vóór 1635 hersteld te worden, met verwijzing naar onder meer de gebeurtenissen in 1622 en de argumenten die toen aangevoerd waren.¹²⁹ Ondanks het uitblijven van een positief antwoord bleef het Hof op de zijde van de ‘malcontenten’: klagende burgers van onderliggende facties uit Bolsward, Dokkum en Harlingen werden door het Hof in het gelijk gesteld (15 december 1640). Als argument werd gehanteerd dat de magistraatsbestelling in 1637 slechts op persoonlijke titel aan Hendrik Casimir was verleend. Dit recht was bij zijn overlijden weer aan de steden vervallen en Willem Frederik zou het zich, in strijd met zijn instructie, slechts aanmatigen.¹³⁰

In de strijd tussen Willem Frederik en zijn tegenstanders was het van doorslaggevende betekenis of hij zijn gezag kon laten gelden in de eerstvolgende verkiezingen

126 Janssen, *Creaturen*, 43.

127 We volgen hier de analyse van Janssen, *Creaturen*, 48–52.

128 Vgl. Janssen, *Creaturen*, 36. De opbouw van een clientèle nam geruime tijd in beslag; *ibidem*, 55.

129 SSO II, 731b–732b. Zie voor de argumenten, aangevoerd in 1622 hoofdstuk 3 noot 58.

130 SSO II, 733b–734a en 749a. In de instructie van de stadhouder stond namelijk dat hij zich op geen enkele manier enig gezag mocht aanmatigen over de soevereiniteit van het Land; dat hij zich moest houden aan de instructie van het Hof en dat hij niet mocht vragen om enige uitbreiding hiervan. Janssen, *Creaturen*, 48–52 laat de rol van het Hof geheel buiten beschouwing.

Afb. 22 Portret van Willem Frederik van Nassau door Pieter Nason.

die eind december op de Friese raadhuizen zouden plaatsvinden. Wanneer zijn aanbevelingen genegeerd werden, zou hij zijn politieke krediet verliezen en dat zou in de gegeven omstandigheden rampzalig zijn. Daarom werden de zittende stadsbestuurders geïnstrueerd de electie volgens het reglement te laten verlopen en legde hij in iedere stad zijn oor te luisteren bij vertrouwenspersonen, die vaak ook zijn broer Hendrik Casimir op deze wijze van dienst waren geweest. Zijn grote handicap daarbij was, dat hij niet precies wist wie hij kon vertrouwen. De zittende magistraten in roerige steden als Dokkum, Sneek, Harlingen en Bolsward hadden geen gezag omdat zij de steun van de plaatselijke burgerij ontbeerden en zagen zich vaak geconfronteerd met een felle oppositie. Voor Willem Frederik was het riskant deze regenten te steunen. Zij trachtten hun tegenstanders zo onbetrouwbaar mogelijk af te schilderen, bijvoorbeeld in Dokkum, waar arminianen en menisten, die zich de 'breede gemeente' noemden, op het vinkentouw zouden zitten om in het stadsbestuur te komen. Ook kreeg hij ongevraagd adviezen van lieden die niet op het kussen zaten, maar ongetwijfeld garen dachten te spinnen uit de onzekere situatie en de onervarenheid van de stadhouder.

Nog gevaarlijker werd het voor Willem Frederik toen de Dokkumer malcontenten zich in verbinding stelden met geestverwanten in Harlingen en Sneek. In laatstgenoemde stad werden bovendien 'diverse heymelijcke ende in der nacht gedaene bijeenkomsten' gehouden. Geen wonder, dat eind december de electies van dubbel-tallen in de negen steden nogal wanordelijk verliepen. Hier en daar braken relletjes uit, 'onder de handt gefundeert' door Frederik Hendrik. In Sneek liepen elf gezworen gemeensluiden, onder wie Matthias van Vierssen, ondanks dringend verzoek te blijven, met kwade koppen weg van het raadhuis. In Harlingen had Willem Frederik alle gezag verloren en werden buiten hem om 'tot groot contentement' van de 'geheele gemeente' twee nieuwe burgemeesters gekozen.¹³¹

De meeste steun kreeg de stadhouder nog van de Friese Landdag. De volmachten waren van mening dat de onrust schadelijk was niet alleen voor de steden, maar voor het gehele gewest, en dat er met harde hand moest worden opgetreden. De 'do-leanciers' zouden niet de 'breede gemeente' vertegenwoordigen, maar slechts een kleine klik onruststokers, die op hun eigenbelang uit zouden zijn, allerlei nieuwig-heden zouden willen invoeren waardoor onvermogen lieden, papisten en menisten in de stadsbesturen zouden kunnen komen. Met steun van de Staten werd in januari 1641 in de onrustige steden met behulp van troepen orde op zaken gesteld. In Sneek werden enkele opposanten in hechtenis genomen en in Harlingen werden het stadhuis en de kerk met soldaten bezet. In de laatste stad werden de pas gekozen burgemeesters en enkele andere opposanten in gijzeling genomen en hun zetels werden ingenomen door Nassaugezinden. Ook in Bolsward en Dokkum kwam de

131 Janssen, *Creaturen*, 49-50.

sterke hand er aan te pas om het gezag van de stadhouder te laten gelden.¹³²

Frederik Hendrik en de Staten-Generaal lieten zich echter niet van de wijs brengen door het wapengekletter in Friesland. Door 'domestijcken ende creaturen' van de prins werd de Friese ontevreden en aangeraden om in Den Haag bij de prins en de Staten-Generaal hun beklag te doen over zowel de procedure als de uitkomst van de verkiezingen, met 'ghenoeghsame belofte van satisfactie'. Aan die uitnodiging gaven vertegenwoordigers uit bijna alle betrokken steden graag gevolg. In hun kielzog kwamen ook enkele plattelanders naar Den Haag, want zij hadden eveneens reden tot klagen. Er waren volgens Aitzema 'verscheyden' edelen en eigenerfden, die naar eigen zeggen door hun grietenij met meerderheid van stemmen als volmachten op de Landdag waren gekozen, maar hun procuraties waren vervolgens 'jaer op jaer' door Gedeputeerden en de stadhouder afgewezen, omdat 'sy den Heer Stadthouder niet aenghenaem, ende van de gheene waren, die in der Steden de vrye Raets-bestellinge voor ghesproocken hadden'. Aitzema voegt hieraan toe dat deze doleanciers wel 'merckten ende saghen' dat de Staten-Generaal, 'meest het ooghe na 't Hof hebbende', slechts de bedoeling hadden om Willem Frederik het leven 'engh ende bangh' te maken en tot aftreden te dwingen, en dat wanneer dat doel was bereikt, men de klagers dan met een 'Hebt Patientie' zou afschepen.

Desalniettemin togen enkele heren, onder wie grietman Sjuck van Burmania naar de hofstad, en kregen daar audiëntie bij Frederik Hendrik, zoals de vertegenwoordigers van de Friese steden ook meermalen hadden gehad. Zij deden hun beklag over de gebeurtenissen in het jaar 1637, over het visiteren van de procuraties van de volmachten wat, beweerden zij, oneerlijk was verlopen, over het overhaast kiezen van Willem Frederik tot stadhouder en over de hem opgedragen magistraatsbestelling.¹³³ Al deze Friezen werden in Den Haag 'met schoone woorden en hoopeninghe' aan het lijntje gehouden. Intussen werden, om Willem Frederik 'des te meer te verschrieken', verdere pogingen in het werk gesteld om zijn secretaris Sohnius gerechtelijk te vervolgen.¹³⁴

In Leeuwarden was intussen een bezending van de Staten-Generaal verschenen, onder de dekmantel 'van te bevorderen de saecken ter Zee', maar in werkelijkheid volgens Aitzema om het vuur verder aan te blazen.¹³⁵ Deze heren namen tal van doleanties in ontvangst, zowel van burgers als van plattelanders.¹³⁶ Uiteindelijk had

¹³² Janssen, *Creaturen*, 51.

¹³³ Burmania, grietman van Wymbritseradeel, was in 1641 voor zijn grietenij volmacht ten Landdage.

¹³⁴ Er werd nog gepoogd het Hof van Friesland te bewegen informatie in te laten winnen betreffende de ingedisponeerbaarheid van Sohnius. Uiteindelijk namen Gedeputeerde Staten, op de hand van de stadhouder, hem in bescherming met een beroep op het *jus de non evocando*; SSO II, 747b.

¹³⁵ SSO II, 747b.

¹³⁶ Aitzema noemt vier rekestes, te weten van Tjaard van Aylva, grietman van Wonseradeel (volmacht in 1640 en 1642, niet in 1641), van Martinus Gravius, grietman van Het Bildt (geen volmacht in 1641), Claes of Nicolaes van Heemstra (idem) en Willem Dirck Willemsz (idem), van Suffridus Bruynsma, secretaris van Hennaarderadeel (idem) en een rekest 'onderteekent van veele ende verscheyden Heeren ende andere Luyden van qualiteyt'; SSO II, 749a.

Willem Frederik geen andere keus dan te zwichten voor de prins, want zonder diens steun en die van de meerderheid van de Staten-Generaal, die zich achter de prins schaarden, kon hij zich in zijn politiek instabiele gewest onmogelijk handhaven. Zwichten betekende genoegdoening geven aan Frederik Hendrik door hetzij resignatie, hetzij het laten verlenen van de *survivaance* aan diens zoon Willem. Omdat Frederik Hendrik van mening was dat aftreden van de Friese stadhouder 'al te veel op-spraeck soude maecken' nam hij genoegen met de *survivaance*.¹³⁷ Willem was als beoogd opvolger achttien jaar jonger dan de nog ongetrouwde Willem Frederik en had dus een gerede kans ooit stadhouder van alle gewesten te worden. Zo liep het uit op een zuurzoete verzoening met de 'baes', zoals Willem Frederik zijn neef vaak noemde. De zaak-Sohnius werd in de doofpot gestopt,¹³⁸ Willem Frederik kreeg steun toegezegd tegen de malcontenten in zijn gewest en tegen het streven hem het recht van magistraatsbestelling te ontnemen. De afgevaardigden van de vier kwartieren van de Staten van Friesland, die Frederik Hendrik in april 1641 in Den Haag de Acte van *Survivaance* kwamen aanbieden, kregen zilveren lampetkanen en bekkens van hem ten geschenke, hoewel zij zijn voornaamste tegenstrevers waren geweest in Friesland.¹³⁹ Met de tegenstanders van Willem Frederik liep het minder goed af. Aanvankelijk werden zij nog aan het lijntje gehouden, maar al spoedig bleek hun streven zowel vruchteloos als 'onaengenaem' voor de prins.¹⁴⁰ Het Hof werd te verstaan gegeven dat het ten aanzien van het recht van magistraatsbestelling geen oordeel mocht vellen totdat de Staten in deze zaak een uitspraak hadden gedaan.¹⁴¹ Die uitspraak kwam in maart 1642, waarbij de stadhouder en hem alleen het recht werd verleend in de negen steden de magistraat te bestellen. En uiteindelijk kreeg deze door de negen steden aan de stadhouder verleende bevoegdheid nog diezelfde maand het fiat van de Staten van Friesland.¹⁴² Tot eind achttiende eeuw zou de stadhouder dit recht blijven uitoefenen.¹⁴³

Willem Frederik kon dus voortaan in elk van 'zijn' steden grote invloed uitoefenen op wie er als regent zitting kon nemen op het stadhuis. Voor elke vacature in de magistraat kreeg hij een door de vroedschap opgemaakte voordracht van twee personen voorgelegd, waaruit hij de nieuwe magistraat benoemde. Wanneer hij in deze steden goede contacten onderhield met zittende vroedschapsleden, kon hij er verzekerd van zijn dat de vacatures werden vervuld door burgers die hem welgezind

137 Door de Staten van Friesland verleend op 19 maart 1641, *CHB V*, 462-464.

138 Tevens gaf Willem Frederik toe aan de eis van de prins om Sohnius en Ostheim van hun functies als secretaris en hofmeester te ontheffen; *SSO II*, 731a; Janssen, *Creaturen*, 53-54.

139 *SSO II*, 748a. Het betrof de heren Eysinga (Hessel, Frans of Tjalling) voor Oostergo, Philips van Boshuysen voor Westergo, Joannes Crack voor Zevenwouden en Alle van Burum voor de Steden, alsmede landssecretaris Livius van Scheltinga.

140 *SSO II*, 749b.

141 TR, GBF inv.nr. 48 (res. SF 16 april 1641).

142 *CHB V*, 469-471 (29 maart 1642).

143 Spanninga, 'Beginsel en belang', 28-33.

waren en die aan alle eisen van religie, welstand en levenswandel voldeden. Dan waren de twee volmachten, die elk van de negen steden jaarlijks naar de Landdag afvaardigden – één uit de magistraat en één uit de vroedschap – eveneens op zijn hand, en daarmee het kwartier van de Steden op de Landdag. Dat was een positie als patroon die zijn voorgangers in het ambt, zijn broer Hendrik Casimir, vader Ernst Casimir en oom Willem Lodewijk, nooit hadden gehad. Zij hadden immers, althans tot 1637, altijd rekening moeten houden met de wensen van de raadsheren in het Hof van Friesland en waren dus veel minder in staat zelfstandig als patroon op te treden en cliënten aan zich te binden.¹⁴⁴

Dat Willem Frederik er reeds binnen enkele jaren inderdaad in slaagde het kwartier van de Steden naar zijn hand te zetten, blijkt uit de gang van zaken met betrekking tot de tijdelijke of ambulatoire ambten, die de volmachten op de Landdag onderling verdeelden, zoals Gedeputeerde Staat, Staat-Generaal, Raad van State, rekenmeester of monstercommissaris.¹⁴⁵ Het vergeven van deze hoogst eervolle en lucratieve ambten gaf sinds jaar en dag op de Landdag, ook in de Kamer van de Steden, aanleiding tot eindeloos gekrakeel, wat – zoals we eerder hebben gezien – verlamkend werkte op het functioneren van deze vergadering. De volmachten van Zevenwouden waren er in 1635 reeds in geslaagd een periodieke verdeling van de ambulatoire ambten tot stand te brengen; een almanak, waardoor de kuiperijen in dit kwartier min of meer tot het verleden behoorden. Een soortgelijke relatieve rust werd door de nieuwe rol van de stadhouder nu ook bereikt in het kwartier van de Steden.

De eerste stap werd reeds gezet bij het begin van de Landdag van 1640. Toen beloofden de gezamenlijke volmachten van 'zijn' steden aan Hendrik Casimir, die toen nog stadhouder was, dat zij onderling geen ruzie zouden maken en niets zouden doen zonder overleg met hem. In 1641 en 1642 ging men nog een stap verder door te beloven 'als mannen met eeren met malcanderen in goede communicatie te treden int distribueren van onse vacerende ampten, sonder uijt d'eene ofte andere oorsake ofte reeden van malcanderen te scheijden'. Mocht er onverhoopt toch onenigheid ontstaan, dan werd 'alles tot goed-vynden ende believen' van stadhouder Willem Frederik gesteld, 'met belofte om alles nae te coomen ende van waerde te holden' wat door hem in het 'vergeven vande vacerende ampten der Steden nae sijn hoogen wijsheijt ende rijppen oordeel tot dienste van onse gemene Vaderlant gedaen sal worden'. Op de buitengewone Landdag van november 1643 moest door overlijden van Sjoerd van Rispens uit IJlst worden voorzien in de vacature van Raad ter Admiraliteit te Amsterdam. Ter voorkoming van ruzie werd de begeving van dit ambt door de gezamenlijke volmachten geheel overgelaten aan de stadhou-

¹⁴⁴ Onduidelijk is vooralsnog of de stadhouder hierbij slechts één stem had en de twaalf raadsheren ook elk een stem (vergelijkbaar met zijn positie in het college van Gedeputeerde Staten), of dat het oordeel van de stadhouder even zwaar telde als dat van de raadsheren samen.

¹⁴⁵ Zie hoofdstuk 5 noot 3.

der.¹⁴⁶ Sindsdien werden hem jaarlijks zonder enig voorbehoud de ambulatoire ambten van de Steden opgedragen, die hij naar believen kon vergeven.¹⁴⁷ Zo kon Willem Frederik de volmachten van de Steden – ook die van Leeuwarden en Franecker – nog sterker aan zich verplichten en zijn clientèle verder uitbreiden door ook anderen in zijn gunsten te laten delen.¹⁴⁸

De jaarlijkse opdracht van de ambulatoire ambten van de steden aan de stadhouder werd de hoeksteen van het stadhouderlijk patronagestelsel, zoals dat zich vanaf de eerste jaren van het stadhouderschap van Willem Frederik in Friesland zou ontwikkelen. Het was een omslagpunt in de ontwikkeling van de macht van de stadhouder en de kapitein-generaal in dit gewest, juist ook omdat het militaire aspect van het ambt na 1648 aan relatief belang inboette en hij meer bestuurder werd dan militair. Dat had mede tot gevolg dat in de toekomst weduwen als moeders van minderjarige stadhouders het ambt als regentes konden waarnemen zonder dat afbreuk werd gedaan aan het ambt. Willem Frederik en zijn ambtsopvolgers waren namelijk door het eigenmachtig kunnen vergeven van deze fel begeerde ambten, veel beter dan hun voorgangers ooit geweest waren, in de gelegenheid zich in elke stad te verzekeren van de trouw van bepaalde regenten die dan ter plaatse als vertrouwenspersonen, makelaars of ‘premiers’ konden optreden.¹⁴⁹ Dat gold vooral voor het meest gewilde ambt, dat van Gedeputeerde Staat, waarvoor in de praktijk uitsluitend die regenten in aanmerking kwamen, die in hun stad de stadhouder van dienst waren als vertrouwensmannen en dat ambt en die positie aan hem en aan hem alleen te danken hadden. Het stelde Willem Frederik en zijn opvolgers in de gelegenheid de regenten van de Steden tegen elkaar uit te spelen en een verdeel en heers-taktiek toe te passen. De sollicitanten stonden in de rij: ‘Meest alle heeren van de steden sijn bij mij geweest; een yeder wil een ampt hebben, en der sijn maer drie, gedeputeerde, reeckenmeester, ammeraliteit te Dockum’, schreef de stadhouder in 1645.¹⁵⁰ Had hij te stellen met de stedelijke regenten, dan was dat het gevolg van hun onderlinge jalousie, hun streven bij hem in de gunst te komen en hun pogingen medesollicitanten zo zwart mogelijk af te schilderen. Overigens strekte de invloed

146 KHA, AWF inv.nrs. 434-436 (XXIV-6A).

147 GP, 337 (9/19 febr. 1647): ‘De heeren Bourum, Fredrick Boote, Haubois hebben mij de acte gebracht aengaende de vergevinge van de ampten der steden, van de heeren volmachten getijckent, die veel breder geëxtendeert iss geweest als oyt tevoorn, want daer staet in, de ampten nu vacant en die dit gheheele jaer sullen komen te vaceren, stellen se tot mijne dispositie en goedtduncken’; *ibidem*, 340 (15/25 febr. 1647): ‘Mijn saecken staen wel, want ick heb de heeren van de Wolden ende de heeren van de steden ahn de handt’; *ibidem*, 616 (25 dec./4 jan. 1648): ‘Ick onderteeckende de brieven van de respectieve steeden en magistraeten nae den eeten, en iss het noit soo still affgegaen sonder eenighe questie, dispuyt off protestatie als dit jaer, daer de Heere voor sie gedanckt, en hoope ick dat het alletijt soo sal continueren, ‘twelck geschieden sal, als ick mij buyten de partieschap holde en wel en vruntlijck mit alle werelt leef’.

148 Zie voor Leeuwarden Boomsma, ‘Een werck van factie’.

149 Dit belangrijke aspect is door Janssen, *Creaturen*, niet voldoende onderkend. Ten aanzien van de electie van de stadsbesturen had Willem Frederik overigens ook groter invloed dan Willem II in zijn gewesten; Price, *Holland*, 138-142; Janssen, *Creaturen*, 136-142.

150 GP, 107 (6/16 febr. 1645).

van de stadhouder zich ook uit tot onder andere de ambten die door de Gedeputeerden van de Steden konden worden vergeven en tot de raadsheerschappen die ter beschikking stonden van de volmachten van de Steden.¹⁵¹

Willem Frederik had dus ook wat betreft dit instrument – het kunnen vergeven van de bovenlokale ambten – een veel sterkere positie dan zijn ambtsvoorgangers (zijn broer, vader en oom) ooit hadden gehad.¹⁵² Zij waren afhankelijk geweest – afgezien van de rol van de raadsheren in het Hof – van een veel vlottender clientèle in de steden, waarbij hun voornaamste taak en zorg voornamelijk had bestaan uit het bewaken van het religieuze en sociale gehalte van de kandidaten voor de stedelijke bestuurscolleges. Kortom, er was rust gecreëerd in het kwartier van de Steden, dat in de decennia vóór het aantreden van Willem Frederik als stadhouder door zijn voortdurende onmin met het platteland zoveel woeling had veroorzaakt. Daarmee was het doel bereikt dat de Raad van State, de Staten-Generaal en Frederik Hendrik voor ogen had gestaan toen zij in 1637 de magistraatsbestelling aan alleen de stadhouder hadden verleend.

Adel en stadhouder

Dat Willem Frederik spoedig na 1641 het kwartier van de Steden beheerste, hield nog niet in dat dat het geval was voor de gehele politieke elite. In de drie plattelandskwartieren had Willem Frederik namelijk te maken met een geheel andere situatie en met regenten die niet van betrekkelijk eenvoudige burgerlijke komaf waren, maar met trotse en zelfbewuste edelen, vooral in Oostergo en Westergo. Hier had hij, althans formeel, veel minder bevoegdheden en was hij dus ook veel minder in de gelegenheid een vaste clientèle op te bouwen dan in de Steden.¹⁵³ Waar hij zich vooral kon laten gelden was in het college van Gedeputeerde Staten, waar hij een prominente zetel innam en mee kon beslissen in zaken die voor de plattelandselite van groot belang waren. Dat betrof de benoemingen van grietmannen en officieren en beslissingen betreffende de rechtsgeldigheid van de procuraties van de volmachten. Daarbij had hij altijd de drie Gedeputeerden van de Steden aan zijn zijde, behalve bij de grietmansbenoemingen, want dan mochten vanouds alleen de zes Gedeputeerden van de plattelandskwartieren een stem uitbrengen. Blijkbaar had Willem Frederik een positieve invloed op het functioneren van het College. Lambertus Beyma vertelde hem in 1649 dat hij ‘oover de twintich jaeren secretariss’ was

151 Zie voor dit laatste Spanninga, ‘Kapitaal en fortuin’, 30-32.

152 ‘Ick adt mit Maré, die seyde dat Walta niet wel tevreden wass, dat ick sooveul kredijt hadde, want mijn oom, vaeder noch broeder hadden sulcken credijt niet gehadt als ick nu heb, want in alle de collegiën wass ick off ick had der mijne vrunden’; *GP*, 660 (23 april/3 mei 1649): ‘Ick adt mit Hasius, die mij seyde dat men seyde, dat ick meer te seggen had als mijn oom, vaeder en broeder hadden gehadt’; *GP*, 636-637 (10/20 febr. 1649).

153 Janssen, *Creaturen*, 80-83.

geweest, 'maer noch tot geenem tijt de heeren gedeputeerden soo eenich gesien als dit jaer' en zij deden dankzij de vermaningen daartoe van de stadhouder 'beter recht en allers oock secreteer'.¹⁵⁴ Wellicht zegt dit meer over de vergaderpraktijk in de periode vóór het aantreden van Willem Frederik, want in zijn tijd waren er, zoals we nog zullen zien, in het college eveneens problemen bij de vleet.

Ten tweede was Willem Frederik vaak aanwezig in de vergaderingen van het Mindergetal, het college van de Staten dat er voor moest zorgen dat de besluiten van de kwartieren met elkaar in overeenstemming werden gebracht, zodat de Staten van Friesland bij meerderheid of unaniem tot een besluit konden komen.¹⁵⁵ Hij had slechts een adviserende stem, maar kon de besluitvorming wel bevorderen. Soms was er sprake van 'dat men mij uyt het Mindergetal wolde stooten ende holden', of werd gezegd 'ick had te veul te seggen en quam te veul in't Mindergetal', maar vaak werd hij door deze en gene gevraagd toch vooral te komen 'om goede resolutien te helpen nemen'.¹⁵⁶ De stadhouder nam volgens Aitzema 'sijn plaisir om in t' minder getal te compareren; t' welck te voor noeijt stadhouders hebben gedaen, waar deur hij alles kan dirigeren'.¹⁵⁷

De minste problemen had Willem Frederik in het kwartier van Zevenwouden, waar overwegend niet-adellijke grietmannen de dienst uitmaakten, en een almanak werd onderhouden – al was het niet geheel probleemloos¹⁵⁸ – waardoor er minder geruzie was over de grietmanschappen en de verdeling van ambulatoire ambten. Vaak werd gezegd dat hij zowel het kwartier van de Steden als dat van Zevenwouden aan zijn zijde had.¹⁵⁹ In Oostergo en Westergo, waar de adellijke grietmannen de toon aangaven, was echter (nog) geen overeenstemming tussen de volmachten bereikt over de benoeming in de ambulatoire ambten. Voortdurend trachtte een meerderheid van volmachten de minderheid uit te sluiten door onderlinge ligues of correspondenties te sluiten, die 'tot naerder en meerder bevestinge' in de regel ook door de stadhouder werden ondertekend.¹⁶⁰ Meer dan eens werden die contracten weer verbroken en trachtte men door geld, mooie beloften of intimidatie grietmannen tot het andere kamp over te halen. Voortdurend liepen de grietmannen en andere volmachten dus het risico van de Landdag gekuip te worden of, wanneer dat niet gebeurde, buiten de correspondentie gesloten te worden en dus niet in aanmerking te komen voor de prestigieuze ambulatoire ambten. De heren Gedeputeerden deden in alle opzichten driftig mee in dit gezelschapsspel en trachtten uiteraard ook steeds de stadhouder daarin te betrekken. Dat verschaftte Willem Frederik de gele-

154 GP, 654 (29 maart/8 april 1649). Lambertus Beyma was secretaris van Gedeputeerde Staten van 27 sept. 1625 tot 19 febr. 1653; De Jong e.a., *Inventaris*, 242.

155 Guibal, *Democratie*, 17-19.

156 GP, resp. 7 (30 mei/9 juni 1643), 658 (12/22 april 1649) en bv. 211 (10/20 febr. 1646).

157 Waterbolk, *Proeven*, 110.

158 Zie bv. GP, 459-460 (29 nov./9 dec. 1647).

159 Zie noot 163 en 165.

160 Spanninga, 'Ick laet niet met mij gecken', 78.

genheid een verdeel en heers-strategie toe te passen, waarbij hij dan deze, dan gene zijn gunsten verleende. De ‘heeren correspondenten’, zij die waren buitengesloten en de Gedeputeerden van de plattelandskwartieren worden dan ook het meest frequent in zijn dagboeken genoemd.

Belangrijk was vervolgens dat in de plattelandskwartieren, vooral onder de edelen in Oostergo en Westergo, jegens de stadhouder nog veel ressentiment heerste en groot ongenoegen over diens nieuw verworven machtspositie. Niet alles uit de jongste geschiedenis was vergeven en vergeten. Dat gold vooral voor veel edelen, en dan met name voor degenen die betrokken waren geweest in de revolte tegen de macht van de stadhouder en het Hof, maar in 1637 smadelijk het veld hadden moeten ruimen en nog steeds in hun eer gekrenkt waren. Zij hadden in 1640 op het verkeerde paard gewed door de zijde van Frederik Hendrik te kiezen. Weliswaar waren zij nu niet geheel afhankelijk geworden van de stadhouder, zoals de stadsregenten, maar om zich staande te kunnen houden in hun onderlinge strijd om de belangrijke ambten moesten zij zich aan de nieuwe machtsverhoudingen aanpassen en een goede relatie met hem onderhouden. Tegelijkertijd bleven zij hardnekkig vasthouden aan hun vrijheidslievende principes, die hiermee volledig in strijd waren. In hun omgang met Willem Frederik lieten zij deze gevoelens uit eigenbelang uiteraard niet rechtstreeks blijken en cultiveerden zij hun ‘vriendschap’ met hem, maar onder elkaar werd er vaak met veel passie over gesproken, zeker wanneer – zoals niet ongebruikelijk was – de wijn rijkelijk vloeide.¹⁶¹ Via zegslieden, en dat waren vaak lieden die bij hem in de gunst trachtten te komen door hun tegenstanders zo zwart mogelijk af te schilderen, kreeg Willem Frederik dan alsnog te horen wat er over hem was gezegd. En zolang hun ‘vriendschap’ met de graaf vruchten afwierp, bijvoorbeeld door de benoeming in een ambt, was de stadhouder hun beste vriend, maar zodra zij teleurgesteld werden, want hij kon niet iedereen aan een ambt helpen, keerden zij zich weer tegen hem en kregen de oude gevoelens de overhand. Zo ontstond een sfeer van onderling wantrouwen en van roddel en achterklap, waarvan we dankzij de dagboeken die Willem Frederik in de jaren 1643 tot 1654 bijhield uitvoerig kunnen volgen hoe deze door hem werd ervaren.

Via zijn informanten bereikten hem geregeld berichten dat hij soeverein zou willen zijn, dat hij alle macht aan zich zou willen trekken, dat de Gedeputeerden blij waren dat hij buiten de provincie verbleef – ‘soo kunnen sie alles doen nae haer wil en goetducken, hetwelcke present sijnde soo niet gaen wil’¹⁶² – en dat er edelen in Oostergo en Westergo waren die ‘sich tegens mij bandeerden en sochten mij mijn

¹⁶¹ ‘Adt’s middachs mit Haren, Herema, Sijsma, Hammema en de pijskeur, Hemmema, droncken sterck en kreech Haeren en Sijsma questie, sloegen malckander en Hammema oock. Ick liet elk mit twe musquetiers bewahren en vastsetten’; *GP*, 511 (26 maart/5 april 1648). Zelfs in functie was de drank soms in de man: ‘Ick ginck op ’t Landtshuys, alwahr eenighe in ’t Mindergetal droncken wahren, en geschach niet als de pointen te papier te brengen’, *GP*, 671 (14/24 juni 1649).

¹⁶² Blijkens zijn dagboeken resideerde Willem Frederik altijd in Leeuwarden wanneer de ordinair Landdag in Friesland werd bijeengeroepen en plaatsvond.

credijt te benemen, besonder in de steeden'. De stadhouder zou met de Steden, Zevenwouden en met 'ettelijcke edelluyden' van de twee andere kwartieren alle gezag naar zich toe willen trekken, maar 'als ick op alles jae seide wat Tjalling Eissinga en Sjouck Burmania mij voorseiden, dan was alles wel, maer als men haer altemitz tegensprack, dan was de stadtholder een quaet man en socht de vrieheit onder de voeten te treden'.¹⁶³ Tjalling van Eysinga zou hebben gezegd 'hebben wij daerom de vrieheit gekregen, om onder die van Nassau te staen' en later 'wat bruyt ons die lytse stadtholder'.¹⁶⁴ Grietman Douwe van Hottinga, die zoals we gezien hebben een vooraanstaande rol had gespeeld in de troebelen in de voorafgaande jaren, had uitgeroepen 'Wie sijn vrie luyden, wij sullen hem nae nu wel quellen en buigen' en zou later hebben beweerd 'dat ick maeckte het soo, dat alle edelluyden mosten mij de haver uyt de handt eeten, de steden en Wolden had ick all onder, de rest most volgen, doch het solde niet lang duiren, het solde wel veranderen, alle ding had sijn tijt'. Zulke 'phylten' (schoften) zijn het hier, reageerde Willem Frederik verbolgen op het laatste, 'alse mij van doen hebben, dan praeten se heel beleeffdelijck en, alse het wech hebben, dan heeft den stadtholder te veul te seggen'.¹⁶⁵ Regnerus Bruynsma, gedeputeerde voor Westergo, 'heeft heel sehr op mij uytgevallen en geseit, wat quelt onss dien caelen graeff, hij iss ons diener, wij hebben hem groot gemaect en nu will hij allers regeren'.¹⁶⁶ En 'Haringsma had geseit hij wolde dat men mij soo tracteerde alse den coninck van Engelandt deden' (Karel I was op dat moment in de Engelse Burgeroorlog behoorlijk in het nauw gebracht), 'te weten heel te onderdrucken en in verachting te brenghen, daer sold hij sijn lust aen hebben en sijn best toe doen, en solde wel die wesen die het in het werck stelde, soo iss die man gebeten en tegens mij mit haet ingenomen'.¹⁶⁷ We zouden een nog uitvoeriger bloemlezing kunnen geven,¹⁶⁸ maar beperken ons hier tot twee voorbeelden van de ambivalente houding tegenover de stadhouder van twee regenten, die beiden de gunst van de stadhouder zochten, waarbij de een zijn doel bereikte en de ander moest worden teleurgesteld.

Sjouck van Burmania (1597-1650) was zoals we hebben gezien als tegenstander van stadhouder en Hof actief betrokken geweest bij de gebeurtenissen in de jaren 1635-1637. Willem Frederik werd verteld dat hij 'alletijt tegens mijn heer broeder en vader was geweest', maar 'op het lest was hij mit mijn heer vader eens geworden en was heel sijn vrundt'.¹⁶⁹ Hij had – toeval of niet – in 1640 als een van de weinige volmachten de resolutie van de Staten van Friesland niet ondertekend waarbij Willem Frederik als stadhouder werd gekozen. Vervolgens had Burmania tevergeefs zijn hoop gevestigd op Frederik Hendrik. Enkele jaren later vernam de stadhouder dat hij volgens

163 GP, 121 en 194 (10/20 maart 1645 en 4/14 jan. 1646).

164 GP, 219 en 488 (3/13 maart 1646 en 1/11 febr. 1648).

165 GP, 217 en 661 (25 febr./7 maart 1646 en 25 april/5 mei 1649).

166 GP, 493-494 (10/20 febr. 1648).

167 GP, 500-501 (24 febr./5 maart 1648).

168 Zie ook Spanninga, 'Ick laet niet met mij gecken', 77-86.

169 GP, 205 (1/8 febr. 1646).

Afb. 23 Portret van Sjuk van Burmania, door de 'meester van de driekwart figuren', 1642.

Burmania 'teveul te segghen heeft' en 'nae het opperste gebied ende nae de souvereiniteit staet', dat hij 'den kaelbeck well sall hebben ende hem den baert scheeren' en dat hij een 'gouverneur ende stadtholder is van ettelijcke wenich maenden'.¹⁷⁰

¹⁷⁰ GP, 38 (1/11 dec. 1643).

Burmania woonde op Martenastate in Cornjum, in Leeuwarderadeel, het patrimonium van zijn echtgenote Catharina Entens van Mentheda. Hij was een man in bonis, zowel door de boerderijen die via zijn vrouw waren aangekomen als door de rijke erfenis die hem van zijn bejaarde moeder Knier van Douma te wachten stond.¹⁷¹ In 1626 wist hij het grietmanschap van Wymbritseradeel in Westergo te verwerven, met 28 dorpen en 577 stemmen één van de grootste grietenijen van Friesland (zie tabel 2).¹⁷² In die grietenij was hij of zijn familie op dat moment niet of amper gegoed; in 1640 bezat hij in drie dorpen slechts tweeënhalve stem. Er was een achttal lieden die er meer bezit hadden, maar in het algemeen was het een grietenij met veel kleine grondeigenaren en eigenerfde boeren.¹⁷³ Desalniettemin slaagde hij er vanaf het begin van zijn grietmanschap in om jaar in jaar uit voor zijn grietenij naar de Landdag afgevaardigd te worden. Maar nooit was dat een vanzelfsprekendheid, want door zijn smalle electorale basis aan eigen stemmen was hij altijd afhankelijk van de stemmen van veel andere kleine grondeigenaren en kon er altijd iemand opduiken om onder zijn duiven te gaan schieten.

Dat was het geval in 1644, toen de raadsheren Nauta en Nijs, die beiden meer stemmen in de grietenij bezaten dan Burmania, in zijn grietenij aan het kuipen waren, 'waerover Sjouck seer had gegeven ende uytgeboldert'.¹⁷⁴ Zijn ambitie was Wymbritseradeel over te dragen aan zijn ongeveer negentienjarige zoon Doecke (en daarna zelf grietman van Ferwerderadeel te worden),¹⁷⁵ maar dan moest deze zoon eerst in de nominatie gekozen worden, waarbij voorkomen moest worden dat een machtige rivaal in zijn grietenij ging kuipen, en vervolgens moesten de zes Gedeputeerden van de plattelandskwartieren en de stadhouder hun voorkeur voor hem uitspreken. Wilde hij een en ander bereiken, dan was een goede verstandhouding met de stadhouder eigenlijk onontbeerlijk en een visite onvermijdelijk. 'Nae den eeten quam de heer Sjouck Burmania bij mij', noteerde de stadhouder op 9 december 1646, en 'presenteerde mij sijn dienst mit veul woorden ende complimenten ende verseeckerde mij daer dicwils van'. Burmania beklagde zich over het kuipen in zijn grietenij door raadsheer Nijs, maar hij was gekomen om zijn zoon als grietman aan te bevelen, met belofte van zijn 'vrienschap en correspondentie nu ende

171 In 1640 had hij, mede door de erfenis van zijn vrouw, 8,5 stemdragende plaatsen, waarvan vier in Cornjum en 2,5 in drie dorpen van Wymbritseradeel. Zijn moeder had 29 stemmen, voornamelijk in Ferwerderadeel, Leeuwarderadeel en Menaldumadeel en voorts in zeven andere grietenijen.

172 Catharina Entens was de stiefdochter van de zelf kinderloze Juw van Harinxma thoe Heegh, de voorganger van Burmania als grietman (1622-1626).

173 Grootste eigenaren van stemmen waren Reyn Gravius, grietman van Het Bildt met 11,75 stemmen in 11 dorpen en zijn moeder Berber van Hoytema met 9,53 in 10 dorpen.

174 *GP*, 87 (4/14 dec. 1644). Het betreft Gajus Nauta en Joannes Nijs, die resp. 9 en 5 stemmen hadden in zes resp. drie dorpen in Wymbritseradeel. Raadsheren werden evenwel nooit gekozen als volmachten ten Landdage. In 1649 vertelde Gravius (zie de vorige noot) aan Willem Frederik 'dat hij alle buytendijckxdorpen had aen sijn handt en had hij daer meer credijt als Sjouck Burmania; als Haubois, Nijs eens sijn mit Gravius, soo solden se Burmania kunnen lichten' (bijna de helft van de dorpen van de grietenij lagen buitendijks); *GP*, 648 (8/18 maart 1649).

175 *GP*, 207 en 227 (3/13 febr. en 1/11 april 1646).

tot allen tijden'. Willem Frederik besloot hem te helpen, 'maer of hij woort haut, dat sal men sien'.¹⁷⁶ Hij bleef op zijn hoede, want vlak daarvoor had hij nog vernomen dat Burmania 'noch alleffen dol en op mij gebeten' was en daarna vertelde weer een andere zegsman hem hoezeer Burmania op hem 'gegeven had verleden jaer, had soo qualijck van mij gesproocken en hoe sie mij tracteren wolden'.¹⁷⁷ Burmania kwam nog een paar keer langs, samen met zijn zoon de beoogde grietman, en dronk daarbij op Willem Frederiks gezondheid 'op de knie'.¹⁷⁸ Ook zijn tegenstrever, raadsheer Nijs, kreeg belet om ook zijn zoon aan te bevelen als grietman van Wymbritseradeel. Hij sprak kwaad van Burmania, dat deze altijd tegen de stadhouder ingenomen was geweest en dat Willem Frederik dus beter de voorkeur kon geven aan de jonge Nijs, want deze zou altijd zijn 'vriend en diener' zijn.¹⁷⁹ Intussen lag Burmania stevig in de clinch met zijn gewezen vijand – althans voor dat moment – grietman en gedeputeerde Tjalling van Eysinga, met wie Willem Frederik eveneens een moeizame verstandhouding had. Hij zou de oorzaak zijn dat Nijs gekuipt had, bezwaar maken tegen de minderjarigheid van Doecke en de grietenij voor zichzelf willen hebben.¹⁸⁰

Het verhaal kreeg een onverwachte en amoureuze wending toen Burmania weer eens bij Willem Frederik op bezoek was om zijn zaak aan te bevelen. Hij vertelde dat zijn zoon Doecke zich had verloofd met juffer Edwert, enig kind van de vermogende, katholieke en invloedrijke edelman Gerrolt van Juckema, die op Cambuur bij Leeuwarden woonde.¹⁸¹ In aanwezigheid van de vader had zij zijn zoon een gouden ring gegeven en hij haar een gouden ketting van zeshonderd gulden, zodat het paar nu 'vast verbonden' was. Zij wilde niemand anders hebben dan de jonge Burmania en zou nog die avond blijven in huize Burmania, 'seggende, als ick daer twe daghen geweest ben, soo sal mijn vader [mij] niet weder willen hebben'. Willem Frederik was heel verbaasd, want hij 'had niet gedacht dat de juffer, die sooveul qualiteiten en middelen heeft, sich aen soo een jonck mensch solde geven, daer de vaeder soo een loss hoofs iss en soo quaede renommee heeft van dronckenschap'. Bovendien dacht hij dat Juckema er wel mee ingenomen zou zijn, maar daarin vergiste hij zich deerlijk. Edwert bleef die nacht, 'ginck mit de soon te bedde' en kreeg 's ochtends van Doeckes vader 'een present als sijn dochter'.¹⁸² Vader Juckema bleek, toen Willem Frederik hem erover sprak, allesbehalve blij verrast te zijn. Hij wilde zowel zijn dochter als Sjouck van Burmania en zijn vrouw nooit meer ontvangen in zijn huis, 'en soude bliede sijn als men hem de tijding brocht dat sijn

176 GP, 312 (9/19 dec. 1646).

177 GP, 227 en 313 (11/21 dec. en 1/11 april 1646).

178 GP, 316 (18/28 dec. 1646).

179 GP, 327 (13/23 jan. 1647).

180 GP, 319 (24 dec./3 jan. 1646/1647), 329 (18/28 jan. 1647), 330 (20/30 jan. 1647), 330-331 (21/31 jan. 1647).

181 Hij had 'veul goet ... mit fidecommis beswaert'; GP, 333 (30 jan./9 febr. 1647). In het stemkohier van 1640 staat hij genoteerd voor 9 en zijn moeder, weduwe Maria van Tjaerda, voor bijna 37 stemmen.

182 GP, 330-331 (20/30 en 21/31 jan. 1647).

dochter doot wass'.¹⁸³ Het was vervolgens Willem Frederik die uiteindelijk na veel heen en weer praten een verzoening wist te bewerkstelligen. Edwert was een rijke en dus niet te versmaden partij en nu was de bruid in de schuit.

Een dag nadat een huwelijk tussen de geliefden onafwendbaar was geworden door het voortijdige consumeren ervan, werd op de vergadering van Gedeputeerde Staten en de stadhouder de beslissing genomen wie de volgende grietman van Wymbritseradeel zou worden. Willem Frederik, die vlak daarvoor had vernomen dat alles wel goed zou komen tussen 'dochter en vaer' (en de vader ongetwijfeld op de hoogte had gebracht van zijn intentie), stemde voor Doecke van Burmania. De andere heren volgden zijn voorbeeld, ook Tjalling van Eysinga, al was het contrecoeur, wat althans uit zijn woorden 'ick kan der niet tegen en mach 't wel lijden', kan worden opgemaakt.¹⁸⁴ Dat zowel de benoeming tot grietman als het huwelijk doorging, was dus te danken aan Willem Frederiks stemrecht en invloed in het college van de Gedeputeerden en aan zijn goede relatie met katholieke edelen onder wie vader Juckema een van de meest prominente was.¹⁸⁵ Sjuck en Catrijn hadden daarmee twee redenen Willem Frederik dankbaar te zijn. Bij meerdere gelegenheden gaven zij hier blijk van, waarbij Sjuck zich vaak in dronkenschap verliep. 'Catrijn Entes en Sjouck Burmania, die bedanckten mij seer voor het faveur dat ick haer en haer kinderen alletijt betoont had, seiden sij en haer kinderen waeren meer aen mij verobligeert als aen yemantz in der werelt, en sij en haer kinderen souden mij ten allen tijden dienen waer se kosten, nae haer vermoogen'.¹⁸⁶ In een afzonderlijk onderhoud betuigde Catrijn Entes opnieuw haar erkentelijkheid en sprak ze de hoop uit 'dat sich haer man soo niet meer solde laeten verleiden, als hij tot noch toe gedaen had, om sich tegen mij te stellen, 'twelck doch sonder reden iss geweest'.¹⁸⁷ Zij was bereid de daad bij het woord te voegen, want bijna een jaar later ze zou gezegd hebben, 'als Sjouck Burmania niet mit Sijn Excellencie gaet, soo sal hij van mij uytgetrommelt worden, als mijn soons knecht nu laestemael'.¹⁸⁸

Desondanks bleef Burmania voor Willem Frederik een onbetrouwbare bondgenoot. Van meerdere kanten en op verschillende momenten vernam hij dat Burmania en Hottinga 'alless nu dwers dreven en in verwerringhe sochten te brengen', dat zij 'alletijt op mij uytvielen' en 'seggen ick ben een tiran'. Hottinga en Burmania 'hadden gesecht, wie moeten luyden hebben die tegen den stadtholder willen ahnghaen; wie willen van hem soo niet geregeert sijn'. Maar twee maanden later was Burmania weer 'heel beleeft en protesteerde sehr van sijn dienst en vruntschap'.¹⁸⁹

183 GP, 333 (31 jan./10 febr. 1647).

184 GP, 331 (22 jan./1 febr. 1647).

185 Zie voor de verhouding van Willem Frederik met de rooms-katholieke adel Janssen, *Creaturen*, 66-71.

186 GP, 336 (8/18 febr.); zie ook 338 (11/21 febr.) en 343 (20 febr./2 maart 1647).

187 GP, 343-344 (24 febr./6 maart 1647).

188 GP, 485 (25 jan./4 febr. 1648).

189 GP, 506 (8/18 maart), 507 (10/20 maart), 510 (18/28 maart), 521 (16/26 mei), 611 (13/23 dec. 1648) en 639 (15/25 febr. 1649).

Wie zich ook als een weerhaan ten opzichte van de stadhouder gedroeg omdat hij last had van oude ressentimenten en zich maar moeilijk aan de nieuwe machtsverhoudingen kon aanpassen, was de edelman Pieter van Walta uit Wieuwerd in Baarderadeel. Walta was eenmaal volmacht ten Landdage geweest, in het jaar 1636, en had toen driftig meegedaan aan het verzet tegen stadhouder en Hof. Aanvankelijk stond Willem Frederik evenwel op goede voet met hem. Walta werd aan de tafel van de graaf genodigd, hield Willem Frederik op de hoogte van allerlei roddelpraat en recommandeerde de stadhouder zijn zwager als majoor. Willem Frederik bracht hem enkele keren een tegenbezoek en op 14 april 1646 noteerde hij dat 'de heer Walta mij genacht geseit' had.¹⁹⁰ Die vriendschap zou voor Walta vruchten moeten afwerpen toen in 1647 het grietmansambt van Baarderadeel vrij kwam omdat de grietman aldaar, Ulbe van Aylva, grietman van Wonseradeel wilde worden. Een en ander ging gepaard met veel onderling geruzie tussen de Gedeputeerden en de verschillende kandidaten voor beide grietenijen. Pieter van Walta was één van de kandidaten voor Baarderadeel, doch Ulbe van Aylva wilde hem niet als opvolger en liet zich tegenover Willem Frederik uiterst onvriendelijk over Walta uit. Hij 'seide dat hij catolijck was geweest ... dat hij van den besten adel niet wass ... dat Walta in kleinachtinge quam, omdat hij sich altemits soo geckelijck aenstelde'; bovendien zou hij 'achterlijck geteert' (achteruitgeboerd) hebben. Toch zat Walta vijf dagen later weer bij Willem Frederik aan tafel.¹⁹¹

De benoeming van de nieuwe grietman had door alle onenigheid en de vele andere zaken die ermee verbonden waren echter nogal wat voeten in de aarde. Marez, een officier van zijn garde die Willem Frederik vaak op de hoogte bracht van de laatste roddels, vertelde op 2 november 1647 dat Walta 'dicwils geseit hadden ende daerbij swerende, onsen stadtholder die wil sich souverain maecken en regeren alless nae sijn welgefallen'.¹⁹² Niet Walta, maar Dominicus Justus van Botnia werd door Gedeputeerde Staten en stadhouder benoemd tot grietman, en daarmee had Willem Frederik het bij Walta verkorven. In februari 1648 vertelde Marez dat Walta had gezegd dat hij wou beletten dat Botnia grietman werd, 'als wass de stadt vol hondertduysent duyvels', en, wanneer hij in hechtenis zou worden genomen, men dan zal zeggen, 'de heer Walta iss om de privilegiën van het landt op het Blockhuys gebroch'.¹⁹³ Het was echter te laat, en Botnia werd in de rechtkamer van Baarderadeel geïntroduceerd als grietman. Walta was bij die gelegenheid in de stoel van de grietman gaan zitten 'en schold op de heeren gedeputeerden, vloecte en raesde als een uytsinnich mensch ... en seyde all wahren sooveul duyvels als leyen te Lewarden op de huysen, soo wold hij doch niet vandahr ghaen, ofte men most hem int

¹⁹⁰ GP, 227 (4/14 april 1646).

¹⁹¹ GP, 337 (9/19 febr. 1647) en 339 (14/24 febr. 1647).

¹⁹² GP, 448 (23 okt./2 nov. 1647).

¹⁹³ GP, 495 (12/22 febr. 1648).

stukken hauwen, en duirde dat heel lang'.¹⁹⁴ Ook bij Gedeputeerde Staten en in de Kamer van Westergo trachtte Walta zijn zin te krijgen, onder de woorden 'ick spreek voor de vrijheid en privilegiën, die, Godt beter, te gronde gaen'.

Volgens Willem Frederik was Walta's houding te verklaren uit het feit dat hij geen grietman was geworden: 'wass hij gritman geworden, soo wass ick de beste, de braefste van al mijn voorsaten, en soo doet een yeder, als het niet nae sijn sin gaet, 'twelck ick mit groot gedult en patientie moet dragen en mit couragie, doen recht en vresen niemantz, hooren quaelijck van mij spreeken, 'twelck se hier meesterlijck konnen. Men kan het alle werelt niet nae sijn welgefallen en sinne maecken, en sal die mensche noch geboren worden die dat doen kan. Had ick Walta nu gritman gemaect, soo hadt ick tegen de privilegiën gedaen, wandt daer wass niet één gedeputeerde die op hem wilde stemmen, en volgens de privilegiën soo gaet het mit pluraliteit van stemmen. Ergo heeft Walta ongelijck in all hetgene hij doet'. Twee dagen later noteerde Willem Frederik dat 'Walta begint still te worden, en mene ick hij sal het dahrbij laeten; alle werelt die geeft hem ongelijck'. In april is Walta weer te gast bij de stadhouder en 'nu weder wel tevreden iss en iss niet meer quaet op mij'.¹⁹⁵ Een jaar later werd verteld dat 'Walta niet wel tevreden wass, dat ick sooveul kredijt hadde, want mijn oom, vaeder noch broeder hadden sulcken credijt niet gehad als ick nu heb, want in alle de collegiën wass ick off ick had der mijne vrunden; hij iss quaet, dat hij niet stadtholder iss en het gesach heeft dat ick heb'; weer later meldt Marez dat Walta niet wil geloven 'dat ick soo veul landt in Duytlandt hebbe, iss heel quaet op mij, doch durft niet seggen'; hij wil geen stadhouder, 'de liberteit moet grooter sijn'.¹⁹⁶

Die 'liberteit' stond bij Walta inderdaad hoog in het vaandel, zeker nadat hij was afgewezen als grietman. Sindsdien was hij nogal geobsedeerd door politieke hervormingen die ooit waren ingevoerd en die volgens hem terwille van de vrijheid nieuw leven moesten worden ingeblazen: grietmannen en zelfs raadsheren in het Hof zouden slechts een ambtstermijn van drie jaar mogen hebben en grietmannen mochten eigenlijk geen gedeputeerde zijn.¹⁹⁷ Hoewel de herinnering aan oude 'vrijheden', waarvoor decennia eerder gestreden was, dus nog niet geheel en al vervlo-

194 GP, 496 (15/25 febr. 1648).

195 GP, 501-502 (25 febr./6 maart); 503 (27 febr./8 maart); 512 (29 maart/8 april 1648).

196 GP, 637 (10/20 febr.); 639 (15/25 febr.); 653 (26 maart/5 april 1649).

197 'Walta had geseit der sat maer één heer van de gedeputeerden wettelijck, meinende Bruynsma; de anderen waeren grietzluyden, die kosten het niet wesen', GP, 329 (18/28 jan. 1647); 'Colonel Alua gesproocken, die mij seyde van Piter Walta sijn lossicheit, hoe hij soo van reformatiën sprack, maer dat hij niet te werck kost stellen', GP, 632 (30 jan./9 febr. 1649); 'Piter Walta seit hij iss volmacht, en niemantz sal hem van het Landtshuys holden. ... Mit Maré gegeten, die mij seyde dat Walta veul hooge optochten had en dat sijn opinie wass men soude hem ongelijck doen en weder tehuys schicken, woud oock geweldig mit de reformatie voort, seyde het landt wass verlooren ende verdorven', GP, 633 (3/13 febr. 1649); 'Captein Walta had dieselfde optochten van Piter Walta en woud allers reformeren, doch tegens reden ende fondement, spreekende uyt Piter Walta mont', GP, 640 (18/28 febr. 1649); 'Walta begeert nu geen gouverneur, de liberteit moet grooter sijn en allers alle drie jaren verandert in de grieteniën, in 't Hoff en ooverall, en quelt sich den man, dat hij allers niet nae sijn sinne kan krigen', GP, 653 (26 maart/5 april 1649).

gen was, werd Walta door Willem Frederik en anderen als een querulant beschouwd. In zekere zin hadden zij gelijk, het was vechten tegen windmolens, want de grietmannen zouden hun positie in het centrum van de macht nooit en te nimmer meer afstaan. In elk geval was zijn verstandhouding met Willem Frederik in 1651 hersteld en verkeerde hij weer geregeld aan het hof, bijvoorbeeld in februari, toen hij met vier andere edelen bij de stadhouder aan tafel was genodigd, waarna zij een spelletje triktrak speelden.¹⁹⁸

Edellieden als Burmania en Walta verkeerden als het ware in een spagaat. In hun streven grietman en volmacht te worden of te blijven, in aanmerking te komen voor andere belangrijke ambten en daarmee in de maatschappij een positie in te nemen die overeenkwam met hun eergevoel en stand, werden zij – en dat was, zoals we gezien hebben, inherent aan het Friese staatsbestel – voortdurend bedreigd door tal van concurrenten die hetzelfde wilden bereiken. Om hun kansen te vergroten moesten zij wel in de gunst proberen te komen bij stadhouder Willem Frederik, die in de jaren na zijn aantreden de centrale figuur was geworden in de Friese politiek. Tegelijkertijd waren zij gewend aan het stadhouderschap zoals Willem Frederiks vader en broer daaraan invulling hadden gegeven, was de Friese vrijheidsideologie, die door de gebeurtenissen in de voorgaande jaren nog was aangescherpt, hun met de paplepel ingegeven en wilden zij dus de macht van de stadhouder zoveel mogelijk inperken. In zekere zin vertaalde de vrijheidsdrang van de grietmannen onder deze regenten zich na 1640 in het streven naar de vorming van stemrechtmonopolies, waardoor zij baas op eigen erf konden worden, onafhankelijk van de stadhouder en ongehinderd door kuipende mederegenten.

Op Willem Frederik maakte het onbestendige karakter van de Friese heren politici evenwel een merkwaardige indruk. Vanuit zijn gezichtspunt waren zij onbetrouwbaar en wisselvallig. 'Dit iss een wonderlijk landt, men kan op niemantz in de werelt staet maecken; dat desen dach de grootste en vertrauste vrunden sijn geweest, die worden in weinich tijt de grootste en heevichste vianden ...'. Hij noemt een aantal regenten, ook Burmania en Walta, die eerst vrienden waren en daarna vijanden. 'Voorall wacht u van iemantz quaet te seggen, om teveul te spreecken van saecken die men doen moet, want die quaet van malkander gesproocken hebben, die worden vrunden. ... daerom moet ick voorsichtich gaen, doen recht en moyen mij niet mit haer cuyperij, haere aliantiën, haere teyckeninghen ende verbonden, want sie kunnen se niet holden; daernae valt het op mij uyt, en seggen dat ick daer oorsaek van ben, en die scheuring die komt om een griteni, capitael ampt oft compagnie, raetsheersampt. ... en soo gaet het op en af als de zeevloet, en iss op die heeren niet te staen oft te trauwen; de eenen dach hebt ghij se en den anderen verliest ghij se'.¹⁹⁹ Op edelen, 'die ick soo oovervloedich heb geholpen', besluit hij een ver-

198 *GP*, 746 (15/25 febr. 1651).

199 *GP*, 438 (30 sept./10 okt. 1647).

gelijkbare litanie ruim een jaar later in zijn dagboek, 'daer en kan ick gheen vaste staet op maecken, niet wieders als haer interes gaet'.²⁰⁰

Frederik Hendrik stierf in 1647 en werd opgevolgd door zijn zoon Willem II. Door de mislukte aanslag op Amsterdam in 1650, waarbij de Friese stadhouder nauw betrokken was, het overlijden Willem II en het stadhouderloos worden van diens gewesten, raakte Willem Frederik in de Republiek verzeild tussen de Hollandse Staatsgezinden en de Oranjefactie, die hem beide niet welgezind waren.²⁰¹ Hoewel hij naar buiten toe, tegen de boze 'Hollandse' buitenwereld, de steun van zijn gewest genoot en meer gezag had dan zijn broer en vader ooit hadden gehad, was hij door de voortdurende factiestrijd in zijn gewest in feite amper in de rug gedekt. Voor zover we zonder nader onderzoek kunnen nagaan, speelde daarbij een pro- of anti-stadhouderlijke gezindheid op z'n hoogst een ondergeschikte rol omdat steeds het ambtsbejag en dus het eigenbelang van de Friese regenten voorop stond. Lieuwe van Aitzema, die in 1655 op bezoek was in Leeuwarden, constateerde na gesprekken met enkele volmachten in Benthem, 'dattet alles seer tumultueux toe gaet: alles vol van jalousie sijnde. ... Elck soect sijn eigen ende particuliere intresten'.²⁰² Hij at met kolonel Ernst van Aylva en grietman Sybrant van Osinga. Met Aylva en zijn neef, ontvanger Walrich, bleef hij tot laat in de nacht drinken. De 'Colonel sprack seer vrijmoedigh, ende niet seer well van S.F.G., dat hij noch sijn broer hem niet hadden te danken van ijets; dat S.F.G. hem ende haar niet veel gunde etc.; toonde in veel manieren, dat Hollant gelijk hadde dat haar vrij hielden. ... Waldrich seijde desgelijx dat het getal der malcontenten groot was'.

Ook Johan de Witt, die Willem Frederik in 1656 zou paaen door te zeggen dat deze de 'voornaeme directeur van saecken' in zijn gewest was,²⁰³ wist dat het in Friesland niet allemaal koek en ei was tussen regenten en stadhouder. Willem Frederik, zo schreef hij eveneens in 1656, had weliswaar de Steden 'in een volkomen subjectie', maar in de andere kwartieren van de Landdag waren 'nogh considerable Persoonen, die de liberteyt lief hebben, ende traghten te maintaineren; daer door dan ook aldaer de beste harmonie niet bespeurt werdt'.²⁰⁴ Hoezeer de stadhouder

²⁰⁰ GP, 624-625 (4/14 jan. 1649).

²⁰¹ Spanninga, 'Ick laet niet met mij gecken', 57-69; Janssen, *Creaturen*, ho. VI.

²⁰² Waterbolk, *Proeven*, 105-106. Later zat Aitzema aan bij een diner op het stadhouderlijk hof, naast Albertina Agnes en tegenover Willem Frederik. De stoel naast hem, bestemd voor Hans van Wyckel, bleef onbezet. Wyckel had 'geen lust' gehad en gezegd dat hij al gegeten had. Aitzema 'merckte dat hij malcontent was ende niet te vreedden met S.F.G. seijde mij oock niet veel ten hove te koomen. Sijn beijde swagers soo wel de raetsheer als de grietman doleerden dapper op den vorst'; *ibidem*, 109 (de zwagers waren de broers Dirck of Theodorus en Sjoerd of Suffridus Saeckma).

²⁰³ *Brieven van Johan de Witt* I, 350; Johan de Witt aan Willem Frederik van Nassau, 6 juli 1656.

²⁰⁴ *Brieven van Johan de Witt* III, 42; Johan de Witt aan ambassadeur Nieupoort, 16 april 1655. Dat het stadhouderlijk gezag een gevoelige kwestie was, blijkt eveneens uit het feit, dat in 1658 alle exemplaren van Schotanus' *Geschiedenissen*, waarin in de dedicatie eerst de stadhouder en daarna pas de Staten van Friesland genoemd werden, op last van deze Staten – uiteraard stemde het kwartier van de Steden tegen – uit de handel werden genomen; Breuker, *It wurk*, 65, 241. Zie voor de factiestrijd tussen aanhangers en tegenstanders van de stadhouder in de jaren zestig Grever, 'States of Friesland' en S. en P. van Tuinen, 'Pibo van Doma'.

sinds omstreeks 1640 ook aan macht en invloed had gewonnen, hij bleef als dienaar grotendeels afhankelijk van de wil van de regenten. Pas in de tweede helft van de achttiende eeuw zouden ook in Friesland de heren dienaren worden en werd de dienaar hun heer.²⁰⁵

²⁰⁵ Zie hiervoor Bruggeman, *Nassau en de macht van Oranje*, m.n. 97-113; Gabriëls, *De heren als dienaren*, m.n. 73-75, 212-224 en 271-280.